

University of Tehran

The Evolution of the Idea of Justice in Compensation

Ali Ghesmati Tabrizi

Assistant Professor, Department of Law, Semnan University, Semnan, Iran. Email: ali_ghesmati@semnan.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Manuscript received:
14 December 2025
final revision received:
10 January 2026
accepted:
28 April 2026
published online:
2 September 2026

Keywords:

Compensation Law, Civil Liability, Reparation, Corrective Justice, Distributive Justice.

Abstract

Compensation serves as the nexus of various systems of redress that seek to restore justice or establish an alleged equilibrium. This common feature, depending on whether it follows the conception of corrective or distributive justice, creates differences that affect the scope and criteria for assessing damages. In corrective exchanges, compensation quantifies the loss and concerns the flow of monetary value between two assets; in distributive justice, however, compensation reflects each person's share of the costs and their entitlement to common assets. In this respect, distributive justice also takes into account individual characteristics and needs in relation to the group in order to safeguard the individual's rights. Despite this protective dimension, civil liability, given its structure, history, and constituent elements, is founded on corrective justice, and the idea of distribution appears incompatible with it. Therefore, distributive justice is inevitably required, invoking social solidarity and compensation systems outside the framework of civil liability, to substitute a different institution that, by moving beyond causation and the requirement of attributing the loss, secures a right to compensation through a different mechanism. In this regard, recognizing rights to compensation independent of civil liability provides a basis for accepting distributive justice in providing redress. On the other hand, it must be acknowledged that the pervasive intervention of distributive justice in the provision of compensation does not always result in the preservation of the injured party's rights or in enhanced social protection. Certainly, mere transplantation of such approaches, without regard to legal and economic requirements and without taking into account the integrity and coherence of compensation systems, will have undesirable consequences. Therefore, while affirming the beneficial effects of developing compensation rights beyond the boundaries of civil liability, it is necessary to determine the extent to which distributive justice should influence the provision of compensation.

Cite this article: Ghesmati Tabrizi, Ali. (2026) "The Evolution of the Idea of Justice in Compensation", *Private Law Studies*, 56(2): 277-308. DOI:10.22059/jlq.2026.408217.1008057

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.com/10.22059/jlq.2026.408217.1008057>

Introduction

The demand for compensation has always been one of humanity's primary needs. To meet this need, various traditions have long governed this area, and numerous theories have shaped the legal system's rules.

In this progression, although an ideal compensation system should enable all injured parties to obtain fair recompense regardless of the search for the cause of the harm, this expectation was often unmet in the past or inadequately met under the influence of familial solidarity. Consequently, in step with social transformations, the law has had to develop different mechanisms to meet this growing demand for security. Following the identification of certain causes for liability in early civilizations and the legal obligation to compensate for damages, the "Principle of Responsibility" made it possible to provide for losses through a general rule based on various foundations such as fault, risk, etc., and finally, in the continuation of this path, special or automatic systems of compensation for damages were created. The question is, from a perspective of justice, what underlying thought justifies this evolution in law and the demand for compensation?

Some scholars, discussing the evolution of the compensation system, indicate that in this developmental process, the debt of responsibility transforms into the right to compensation. In this Analysis, when the corrective justice of responsibility cannot compensate for the adverse consequences of unfortunate events, it is replaced by the distributive justice of solidarity. As this analysis shows, the measure of justice that assesses damage can be either corrective or distributive, and this division reflects the difference that justifies the logic of compensation institutions and explains the consequences of choosing each one.

The concepts of corrective and distributive justice have been studied since ancient civilizations. The influence of these concepts on civil liability has also been frequently discussed and re-examined. Regardless of the philosophical debates, the role of distributive and corrective justice in compensation raises considerations and leads to legal consequences that warrant examination. Rather than repeatedly emphasizing definitions and theories, this article examines the role of corrective justice in compensation by considering legal realities, the relationships between the parties in a harmful event, and the motivations of third parties and groups responsible for providing compensation. It then argues that distributive justice is

impossible in civil liability and examines the effects of separating distributive and corrective justice in compensation.

Method

This study uses a documentary and library research method to review conventional beliefs about justice in compensation through a different legal analysis of theoretical data.

Conclusion

Facilities and costs are distributed among citizens according to the merits defined by each society. This division, whether correct or incorrect, has nothing to do with civil liability. Civil liability intervenes when an incident occurs and disrupts the predefined balance. Therefore, the question is whether, in this situation, civil responsibility can establish a new allocation of rights, or merely provide the possibility of ensuring justice in the redistribution of social opportunities and possibilities.

Compensation, in any form, whether based on corrective or distributive principles, is a means for achieving justice. Despite the development of various methods and principles presented as theories of compensation, the traditional framework of compensation and civil liability remains limited to the corrective idea. In principle, the various foundations of civil liability all agree that the burden of the loss must be returned to its agent. This agent, who is ultimately human, is responsible for the harmful act attributed to him, and compensation for the damages will be instead of her agency in the realization of the loss.

Furthermore, despite growing social demand for compensation, the closed framework of corrective justice cannot cover all adverse consequences. Therefore, alongside the expansion of civil liability, distributive justice (through social solidarity) supports corrective justice and even replaces it in some of the traditional duties of civil liability. In reality, the idea of distributive justice does not expand civil liability; rather, it directs a portion of the duty to compensate outside this institution. Moreover, distributive justice allows an approach in which coverage for new risks is provided, or compensation is provided that is not compensatory in nature.

Although developing compensation rights through the distributive idea is desirable, it should not go too far: on the one hand, civil liability cannot be replaced or erased, and conversely, the idea of compensatory justice is deeply rooted in it. On the other hand, accepting distributive justice must

take various exigencies into account. Therefore, public institutions must respect budgetary requirements and financial capacity in this regard. Moreover, applying distributive justice and compensation outside the conventional liability system should not create a sense of discrimination or lead to unjustifiable disparity among victims of similar incidents. Attention to these issues and adopting the necessary measures and arrangements means that distributive justice plays a secondary role in compensation law and can only complement civil liability.

تحول اندیشه عدالت در جبران خسارت

علی قسمتی تبریزی

استادیار گروه حقوق، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران. رایانامه: ali_ghesmati@semnan.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	غرامت نقطه اتصال نظام‌های مختلف جبران خسارت است که تلاش در برقراری مجدد عدالت یا ایجاد تعادل ادعایی دارد. این وجه مشترک، حسب اینکه از اندیشه عدالت معاوضی یا توزیعی پیروی کند، تفاوت‌هایی را به بار می‌آورد که گستره و معیار ارزیابی خسارت را متأثر می‌سازند. اگر در معاوضات، مقدار غرامت معرف کمیت زیان است و به جریان ارزش‌های مالی میان دو دارایی نظر دارد؛ در عدالت توزیعی، غرامت سهم هر کس در هزینه‌ها و حق او را در دارایی مشترک، نشان می‌دهد. در این جهت عدالت توزیعی، ویژگی‌ها و نیازهای فردی را نیز در رابطه با گروه لحاظ می‌کند تا حقوق وی را تضمین نماید. به‌رغم این صبغه حمایتی، مسئولیت مدنی با توجه به ساختار، سابقه و ارکان خود، مبتنی بر عدالت معاوضی است و اندیشه توزیع با آن ناسازگار به‌نظر می‌رسد. از این‌رو عدالت توزیعی ناگزیر است با تمسک به همبستگی اجتماعی و از طریق نظام‌های جبران خسارت خارج از مسئولیت مدنی، نهادی متفاوت را جایگزین کند که با گذر از سببیت و ضرورت انتساب خسارت، حق جبران را با تدبیری متفاوت به ارمغان آورد. در این جهت، شناسایی حقوق جبران خسارت مستقل از مسئولیت مدنی، زمینه پذیرش عدالت توزیعی در تدارک زیان است. از سوی دیگر، باید اذعان کرد که دخالت فراگیر اندیشه عدالت توزیعی در جبران خسارت، همیشه به حفظ حقوق زیان‌دیده و افزایش حمایت اجتماعی منجر نمی‌شود. بی‌شک صرف گرت‌برداری، بدون توجه به الزامات حقوقی و اقتصادی و نادیده انگاشتن یکپارچگی نظام‌های جبران خسارت، تبعات نامطلوبی خواهد داشت. بنابراین ضمن تأیید آثار مطلوب توسعه حقوق جبران در ورای مرزهای مسئولیت مدنی، باید میزان تأثیر عدالت توزیعی در تدارک خسارت را مشخص کرد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۹/۲۴	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۲۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۲/۷	
تاریخ چاپ: ۱۴۰۵/۶/۱۰	
کلیدواژه‌ها: حقوق جبران خسارت، مسئولیت مدنی، غرامت، عدالت معاوضی، عدالت توزیعی.	

استناد: قسمتی‌تبریزی، علی (۱۴۰۵). «تحول اندیشه عدالت در جبران خسارت». *مطالعات حقوق خصوصی*، ۵۶(۲)، ۳۰۸-۳۷۷.

DOI: <https://doi.com/10.22059/jfq.2026.408217.1008057>

© نویسندگان.

ناشر: موسسه انتشارات دانشگاه تهران

مقدمه

مطالبه جبران خسارت، به عنوان یکی از نیازهای ضروری، همزاد و همراه بشر بوده است. آدمی همیشه چشم انتظار تدارک خسارت بود، اما در گذشته، به طور معمول این انتظار اجابت نمی شد یا در پرتو همبستگی های خانوادگی، پاسخی ناکافی می گرفت. به منظور تأمین این مطلوب، از دیرباز سنت های مختلفی حاکم بوده و نظریه های متعددی ارائه شده است. حقوق نیز بر مبنای این سنن و اندیشه ها، قواعدی را ایجاد کرده و همگام با تحولات اجتماعی، ناگزیر به تمهید شیوه هایی متفاوت برای پاسخ به مطالبه روزافزون امنیت شده است.

در این میان با شناسایی برخی از اسباب ضمان در تمدن های نخستین، الزام حقوقی به جبران برخی خسارات شکل گرفت؛ تدبیری که در گذر زمان و با افزایش رخدادهای ناگوار ناشی از فعل ناروای منتسب به دیگران و به طور متقابل مطالبه فراگیر جبران خسارت در قالب «اصل مسئولیت» توسعه یافت. در واقع «مسئولیت مدنی»، تجلی گذر از «اسباب ضمان» در حقوق قدیم به اصل کلی جبران خسارت است که هرچند به صورت مبانی مختلفی چون خطا یا خطر و ... جلوه گر شده، اما حلقه وصل همه آنها، الزام به جبران زیان ناروای وارد به دیگری بوده است.

مطالبه تدارک خسارت در این مرحله نیز متوقف نشد و متعاقب دگرگونی های اجتماعی، امروزه تحول نظام جبران، ناشی از پذیرش اندیشه های جدید برای پاسخ به ضرورت روزافزون ایمنی است. در این روند، نظام جبران خسارت ایدئال باید به همه زیان دیدگان امکان دهد که فارغ از جست و جوی سبب خسارت، جبرانی شایسته را به دست آورند. مشخص است که در تحقق این مطلوب آرمانی، در بر پاشنه سابق نمی چرخد و قواعدی که سابقاً عادلانه انگاشته می شد، ناکارآمد به نظر می رسند. سخن در این است که از منظر عدالت خواهی، این تحول در حقوق و مطالبه جبران خسارت، مبتنی بر چه اندیشه ای است و چه توجیهی دارد؟

برخی اندیشمندان، در بحث تحول نظام جبران خسارت نشان می دهند که در این روند تکاملی، دین مسئولیت به طلب جبران تبدیل می شود. در این تحلیل، «هنگامی که عدالت معاوضی مسئولیت^۱ در تدارک حوادث ناگوار ناتوان باشد، عدالت توزیعی همبستگی^۲ جای آن را می گیرد» (Lamber-Faivre, 1987: 19). همان طور که از این عبارت برمی آید میزان عدالت که سنجش خسارت را انجام می دهد، می تواند به صورت معاوضی یا توزیعی باشد و این تقسیم نمایانگر تفاوتی است که منطق نهادهای جبران را توجیه و آثار گزینش هر یک از آنها را تبیین می کند.

1. La justice commutative de la responsabilité

2. La justice distributive de la solidarité

جبران خسارت، مهم‌ترین هدف مسئولیت مدنی انگاشته می‌شود. در این زمینه، جبران به گذشته نظر دارد و این مفهوم، تجلی عدالت معاوضی خواهد بود، اما بی‌تردید می‌توان اهداف دیگری نیز برای مسئولیت مدنی در نظر گرفت (Viney, 2007: n° 39 et s.; Loth, 2015: 791). در واقع این نهاد در کنار کارکرد جبرانی، در پی نقشی کیفری، پیشگیرانه و بازدارنده بوده است تا ضمن تنبیه عامل خسارت و بازداشتن او از تکرار فعل زیانبار، تنبیه و انصراف غیرمستقیم جامعه را نیز به دنبال آورد (Le Tourneau, 2002: n° 3 et s.). اینکه آیا هر یک از این کارکردها می‌توانند جولانگاه تحقق عدالت توزیعی باشند، محل سخن و بررسی مستقلی است که از موضوع این وجیزه خارج است.^۱

دیرزمانی میان مسئولیت و جبران خسارت، ملازمه و یگانگی وجود داشت و حق جبران برای زیان‌دیده به‌عنوان کارکرد مسئولیت قابل انتساب به عامل زیان بود، اما امروزه هر یک از این دو واژه زندگی مستقلی دارند (Ewald, 1992: 9; Viney, 1965: n° 459 et 460). با این تذکار، در تحقق هدف تدارک خسارات باید مفهوم و گستره مسئولیت مدنی را از حقوق جبران خسارت متمایز و اندیشه عدالت را در هر زمینه جداگانه بررسی کرد. با توجه به برخی برداشت‌های متفاوت از مفهوم عدالت در مسئولیت مدنی، مقاله حاضر صرفاً به نقش و تأثیر عدالت توزیعی و معاوضی بر حقوق جبران، متمرکز خواهد شد.

اندیشه عدالت معاوضی و توزیعی، تقریباً همپای تمدن‌های مدون بشری، بررسی شده و بالیده است. همچنین تأثیر این مفاهیم در مسئولیت مدنی نیز طرح و تحقیق شده است. صرف‌نظر از بحث‌های فلسفی و نظریات جدید و متنوع در سال‌های اخیر، نقش عدالت توزیعی و معاوضی در جبران خسارت ملاحظات را برمی‌انگیزد و تبعاتی حقوقی را در پی دارد که بازخوانی مفهوم و تطبیق مصادیق آن را شایسته بررسی می‌سازد. در این مقاله به‌جای تأکید مکرر بر تعاریف و نظریات یا تکرار برخی باورها، تلاش می‌شود با توجه به واقعیت‌های حقوقی و روابط طرفین حادثه زیانبار و انگیزه اشخاص ثالث و گروه‌هایی که تدارک زیان را بر عهده دارند، جایگاه عدالت معاوضی در جبران خسارت تبیین شود و ادعای تأثیر عدالت توزیعی در این خصوص مطالعه شود. در وهله بعد با تحلیل این مدعا، امتناع این مفهوم در مسئولیت مدنی، اثبات و آثار تفکیک عدالت توزیعی و معاوضی در جبران خسارت بررسی خواهد شد.

۱. این کارکردهای هنجاری در اندیشه سنتی، محدود و کم‌اثر باقی مانده و مسئولیت مدنی در تأمین آن از توفیق چندانی برخوردار نبوده است. بر این اساس و با توجه به ناکارآمدی تعهد احتیاط (Obligation de prudence) در مسئولیت مدنی، حقوق مدرن با تمهید «اصل دوراندیشی» (Principe de précaution) و در ورای مسئولیت مرسوم، تلاش در تحقق این مطلوب دارد.

۱. مفهوم عدالت در جبران خسارت

به‌رغم کهن بودن و تفاوت برداشت‌ها (یادینی، ۱۳۸۴: ۸۴ و بعد)، امروزه نیز میراث ارسطو در تفکیک مبادلات و معاوضات در برابر تقسیم‌ها یا توزیع‌ها، نه‌تنها در عرصه جبران خسارت بلکه در تمام گستره حقوق، به‌کار می‌رود.^۱

تعبیر معاوضه، همه مبادلات ارادی و غیرارادی را در برمی‌گیرد. معاوضه ارادی^۲ که آزادانه و اختیاری است، می‌تواند انتقال مالی به دیگری در قالب قراردادهای تعهدی^۳ باشد (Carbonnier, 1997: n° 51; Chéndé, 2023: n° 121-81). به‌طور متقابل در صورتی که این انتقال، ارادی نباشد (همانند جرم، شبه‌جرم، شبه‌عقد و در یک کلام الزامات خارج از قرارداد)، پای عدالت معاوضی ناخواسته به میان می‌آید (Le Gallou, 2007: n° 22, n° 16 et 18; Le Tourneau, 1998: 21; Malurie, 2020: n° 32).

از سوی دیگر عدالت توزیعی، عبارت از تقسیم امکانات، فرصت‌ها، خوشی‌ها و اموال مشترک میان اعضای یک گروه است. این گروه‌ها می‌توانند به‌صورت اجتماعات متفاوتی همانند دولت، خانواده، زوج، کارگاه، شرکت تجاری و ... باشند. برای مثال در حقوق اموال، حق مالکان مشاع مرتبط با عدالت توزیعی است، چراکه اشاعه همزمان میان گروهی از اشخاص و اموال است و در آن مالکان مشاع از حقوقی بهره می‌برند که به گروه وابسته است. ارث نیز نمونه دیگری از این توزیع است، زیرا به نسبت گروهی از اشخاص (وراث) و نیز توده‌ای از اموال (ماترک) اعمال می‌شود (La Gallou, op.cit: 23). همچنین برخی از جنبه‌های روابط حرفه‌ای نیز از منطق توزیعی پیروی می‌کنند. برای مثال اگرچه مزدبگیر حسب قرارداد کار به کارفرما وابسته است، عضو گروهی به نام کارگاه است که با کار خود برای آن ثروت ایجاد می‌کند و در مقابل، بخشی از آن را به‌عنوان عوض می‌ستاند. این منطق، علاوه بر قرارداد کار، در روابط نماینده تجاری با منوب‌عنه خود نیز مشاهده می‌شود، چراکه این دو، ثروت را به اشتراک پدید آورده‌اند (La Gallou, op.cit: 23).

۱. ارسطو عدالت اصطلاحی یا تصحیحی (Justice corrective) را در برابر عدالت توزیعی (Justice distributive) قرار می‌دهد. این دو، به‌رغم عرصه مشترک، هر کدام گستره مخصوص به خود را دارند. در این تحلیل عرصه اعمال عدالت توزیعی، توزیع احترام، خوشی و تقسیم اموال میان افرادی است که در فعالیتی مشارکت داشته‌اند. از سوی دیگر، عدالت اصلاحی مبتنی بر اصل «تناسب عددی» است، درحالی‌که عدالت توزیعی، اصل «تناسب هندسی» را در نظر دارد که نابرابری در حقوق شهروندان را برخلاف مورد قبل، توجیه می‌کند (Despotopoulos, 1977: 115).

2. Commutation volontaire

این نامگذاری بدین واسطه است که اصول این معاوضات، آزادانه مورد موافقت قرار گرفته است. به تعبیر حقوقی، مبادله‌ای قراردادی وجود دارد که در آن مالک، مال خود را به دیگری واگذار می‌کند و تعهدی بر عهده فرد اخیر می‌نهد که وی نیز مالی دیگر یا همان مال را به وی برگرداند (Sériaux, 1997: n° 44).

3. Contrats synallagmatiques

عدالت توزیعی می‌تواند در عرصه خسارات و هزینه‌های مشترک نیز ایفای نقش کند. برای مثال وقتی از بد حادثه، آسیبی نامتعارف به اشخاصی وارد شود که در هر گوشه یک سرزمین سکونت دارند یا به دنبال تأمین معیشت خود هستند، چرا اجتماع باید از زیر بار خسارات ناشی از جنگ، سوء قصد یا حوادث تروریستی شانه خالی کند و در جبران خسارت آنها مشارکت نکند؟ همچنین است هنگامی که حوادث طبیعی (مانند سیل، زلزله و ...) که به عنوان قوه قاهره شناخته می‌شوند، بنیان زندگی برخی شهروندان را به باد می‌دهد، عدالت توزیعی در توزیع ناخوشی‌ها یا به تعبیری با جبران آلام مصیبت‌دیدگان از محل دارایی جمعی، مداخله می‌کند تا تعادل برهم‌خورده را (که وقوعش منتسب به کسی نیست) برقرار کند.

درست است که عدالت اقتضا می‌کند که حق هر کس ادا شود اما این حق‌گذاری، حسب اینکه حقوق مزبور مبتنی بر معاوضه یا توزیع باشد، متفاوت خواهد بود (Le Gallou, op.cit:24). در معاوضات که با عدالت معاوضی و برابری عددی^۱ سروکار داریم لازمه عدالت، برقراری مجدد تعادل یا اصلاح آن با در نظر گرفتن ارزش اموال مبادله‌شده است. بر این اساس عدالت، برابری میان تعهدات خواهد بود. برای مثال در تخریب یا سرقت یک خودرو، مالک مستحق استرداد عین یا دریافت ارزش آن است و عدالت معاوضی، محدود به موضوع انتقال ارزش‌هاست. اگر تعادل میان طرفین، بدون رضایت (دست‌کم) یک طرف گسسته شود، عدالت، متکفل ایجاد دوباره این رابطه از هم‌گسسته است تا هر کس در همان جایگاهی که پیش از آن بوده، قرار گیرد و چیزی افزون بر عوض، عاید او نشود. در این خصوص ویژگی‌های طرفین و جایگاه اجتماعی، خانوادگی، سیاسی و ...، به هیچ‌وجه ملاک عمل نیست. از این رو تنها اشیا و امور عینی می‌توانند موضوع این معاوضات (اعم از ارادی و غیرارادی) قرار گیرند (Le Gallou, op.cit: 30 et 32).^۲

اما اقتضای عدالت توزیعی، تناسب هندسی^۳ در اختصاص سهام است. در این توزیع سهم هر کس حسب شایستگی‌های او تعیین می‌شود (Malurie, 2020: n° 32). این قابلیت‌ها حسب نقشی سنجیده می‌شود که هر شخص در اکتساب خوشی و خیر عمومی ایفا می‌کند یا فرض بر ایفای آن است.

در ریاضیات، تناسب یا مشابهت هندسی عبارت از یک رابطه منتظم میان دو زوج از عناصر است که با یکدیگر متقارن و منتظم نیستند. در تناسب هندسی، رابطه نامتقارن اساس تقسیم

1. Proportion arithmétique

۲. روشن است که تحقق عدالت معاوضی، ساده‌تر از توزیعی است و تنها به برقراری عدالتی که از قبل وجود داشته یا تعادل از هم‌گسیخته، خلاصه می‌شود. در هر صورت، عناوین و اوصاف حقیقی یا حقوقی سبب نمی‌شود که آنچه به شخص تعلق می‌گیرد، تفاوتی کند و بر این اساس، اهمیتی ندارد که مثلاً ذی‌نفع این رابطه مسکین، غنی، صاحب‌منصب سیاسی، پدر خانواده یا مجرد باشد (Villey, 2001: n° 44).

3. Proportion géométrique

است: نسبت ۱۶ به ۸ همانند ۴ به ۲ است. مفهوم این برابری در عدالت توزیعی را می‌توان با چهار حرف نشان داد: A و B (که معرف دو شخص مختلف‌اند) و a و b (به‌عنوان سهمی که به آنها تعلق گرفته یا باید تعلق گیرد) می‌توانند بیانگر این رابطه باشند. این برابری به‌صورت رابطه $\frac{A}{B} = \frac{a}{b}$ بیان می‌شود. تناسبی که در این رابطه اعمال می‌شود بر مبنای شایستگی است و سهمی که به هر کس تعلق می‌گیرد نیز متناسب با شایستگی یا نیاز اوست. برابری در این رابطه بدون توجه به نسبت توجیه‌کننده تقسیم سهام نابرابر میان افراد (افرادی که شایستگی‌های نامساوی دارند)، نابرابری خواهد بود و برابری مطلق ($a = b$ بدون در نظر گرفتن نقش و جایگاه B و A) ناعادلانه است.

در عدالت توزیعی، حق هر کس ناشی از تناسبی است که حسب نیازها، شایستگی‌ها و وضعیت او تعیین می‌شود.^۱ در اینجا توجه به صاحب حق، به‌جای موضوع آن اهمیت می‌یابد و شایستگی هر شخص می‌تواند مرتبط با جایگاهی باشد که هنگام ایجاد گروه، در آن قرار می‌گیرد. باید افزود که منظور شایستگی‌هایی است که حسب کار شخص، نیازهای او، طبقه‌ای که در آن جای می‌گیرد و حسب آنچه قانون به او اختصاص داده است، تعیین می‌شوند.

در عدالت توزیعی، نابرابری‌ها به‌منظور ایجاد تعادلی متفاوت لحاظ می‌شوند و از این نظر، عدالت توزیعی به نابرابری در حقوق منتهی می‌شود، اما ریشه این نابرابری، در تغییر جایگاه اشخاص در جامعه است. در این جهت، گاه به دستاویز عدالت به افرادی که جایگاهی برتر یا موقعیتی متفاوت در جامعه دارند، سهم بیشتری از اموال عمومی اعطا می‌شود و این تقسیم را ناعادلانه تلقی نمی‌کنند، همان‌گونه که مثلاً در برخی جوامع گذشته، رئیس خانواده سهم بیشتری از زمین دریافت می‌کرد (Villey, op.cit: n° 43)، امروزه نیز در بعضی کشورها، قدرت عمومی در پرداخت کمک‌هزینه‌ها، عواملی را به‌عنوان اسباب شایستگی در نظر می‌گیرد و با این منطق، نابرابری شهروندان را توجیه می‌کند (Le Gallou, op.cit: 25).

با این پیش‌درآمد، پرسشی مطرح می‌شود که در صورت تغییر یا خدشه به جایگاه اشخاص یا آسیب به تعادل موجود و لزوم جبران خسارت، کدام‌یک از مفاهیم عدالت معاوضی یا توزیعی ایفای نقش می‌کند؟ پاسخ این پرسش از منظر تحول شیوه و نظام‌های جبران خسارت و سبب بر هم خوردن تعادل در هر یک از آنها قابل بررسی است.

۱. هرچند نمای کلی از عدالت توزیعی، مورد وفاق همگان است در تعریف شایستگی‌ها یا نیازها، چنین اجماعی وجود ندارد.

۱.۱. عدالت معاوضی

اگر عدالت معاوضی به مثابه تعادل پایاپای در ارتباط دو طرف حادثه زیانبار انگاشته شود، این رابطه به دو وجه قابل تصویر است^۱:

- نخست، به گونه ایجابی و مثبت که در آن، یک طرف انتظار دارد آنچه را محروم شده است، به دست آورد یا معادل آن را بازیافت یا مسترد کند^۲؛

- دوم، به صورت سلبی و منفی که در آن، یک طرف خواستار ورود زیان به غیر، معادل ارزشی (مالی یا غیرمالی) است که در رابطه با دیگری از آن محروم شده یا از دست داده است.

در منطق جبران خسارت قبل از ظهور مسئولیت مدنی، اسباب معین ضمان قهری، متکفل تمهید عدالت معاوضی در میان زیان دیده و عامل زیان بودند.^۳ به گفته ارسطو، تفاوتی نمی کند که مرد خوبی به بدکاری، زیان رسانیده باشد یا برعکس، چرا که قاضی فقط مقدار زیان را در نظر می گیرد و با طرفین، معامله برابر می کند (ارسطو، ۱۳۷۸: ۱۷۶). در این صورت «قاضی آنچه را که به

۱. تعبیر معاوضه، نباید سبب این شبهه شود در مواردی که الزام به جبران خسارت وجود دارد اما زیان، نفعی مستقیم یا غیرمستقیم نصیب عامل خسارت نکرده است را خارج از عرصه عدالت معاوضی بدانیم و همان طور که اشارت شد مسئولیت مدنی در این مقام نیز در جستجوی تحقق عدالت اصلاحی است. در این موارد عدالت معاوضی می تواند از هر دو طرف جنبه غیراثباتی داشته باشد. در قرآن کریم نیز در کنار آیاتی که مؤید جنبه اثباتی طرفینی است (مانند «هل جزاء الا احسان الا احسان»)، شواهدی مبنی بر عدالت معاوضی غیراثباتی ملاحظه می شود (مانند «جزاء سيئة سيئة مثلها» و «فمن اعتدى عليكم فاعتدوا عليه بمثل ما اعتدى عليكم»). همچنین نمونه این عدالت معاوضی و غیراثباتی، در اندیشه انتقام فردی و قصاص نیز قابل مشاهده است. از این رو در پرداخت غرامت، جبران خسارت وابسته به زیان یا تلفی است که بر زیان دیده (طلبکار) وارد شده است.

۲. در اینجا غرامت، کارکرد عدالت معاوضی غیرارادی را ایفا می کند و مسامحتاً می توان گفت که هرچند مبادله ای در کار نیست اما زیان و جبران به مثابه عوض و معوض انگاشته می شود. در فقه نیز برخی پرداخت غرامت را به عنوان معاوضه تلقی کرده و نتیجه گرفته اند که عین تالفه یا مالی که استرداد آن متعذر است، به ضامن و غارم منتقل می شود. به طور متقابل بعضی دیگر، مفهوم معاوضه را رد می کنند و در نتیجه آثار معاوضه مانند مالکیت مسئول جبران خسارت بر عین تلف شده یا متعذرالحصول یا کالایی را که مالیت یا ملکیت خود را از دست داده است منتفی دانسته اند (انصاری، ۱۴۱۵ق: ۲۵۹ و بعد). حسب تحلیل اخیر، غرامت به منزله مبادله مالکانه یا معاوضه شرعی قهری نیست و صرفاً خسارت وارده بر اموال مالک را جبران می کند (خوانساری، ۱۴۱۸ق: ۳۳۱-۳۳۵). در هر حال باید توجه داشت که تلقی زیان و جبران بر مبنای عدالت معاوضی، الزاماً به معنای تحقق معاوضه واقعی و پذیرش آثار آن نخواهد بود.

۳. به دلیل همین نگاه معاوضی است که اصولاً شرایط عامه تکلیف، تأثیری در ضمان ندارند (ماده ۱۲۱۶ ق.م). باید توجه کرد که در اینجا معاوضه، با اصول و نتایج مسئولیت مدنی (مانند جبران کامل زیان) همخوانی ندارد و نیازی هم به این امر احساس نمی شد. از این رو تعیین دیه مقدر یا تبعیض حسب جنس، مذهب، زمان و مکان وقوع حادثه و ... منافاتی با تحقق عدالت معاوضی ندارد. البته ادعای انطباق ضمان قهری (در اندیشه سنتی) با عدالت معاوضی بر اساس «انتساب به عامل خسارت»، همیشه صادق نیست و در مواردی مانند الزام به جبران خسارت با وجود قوه قاهره (در خصوص «غصب») یا بر اثر همبستگی های نخستین (تکلیف عاقله به پرداخت دیه) ضابطه ای متفاوت، حاکم است. هرچند برخلاف نظر برخی نویسندگان (بادینی، ۱۳۸۴: ۱۴۷)، به نظر می رسد که این امر الزاماً به معنای پذیرش عدالت توزیعی نیز نخواهد بود.

طرف کثرت اضافه شده، می‌کاهد و به‌سوی کمتر و اقل می‌افزاید و برابری را برقرار می‌کند» (جوان، ۱۳۳۶: ۱۰۳).

متعاقباً با شناسایی اصل کلی جبران خسارت، «مسئولیت مدنی» این وظیفه را عهده‌دار شد، اما گسترش حیطه خسارات قابل جبران و تعریف مسئولیت به‌عنوان «اصل خودتنظیمی» در جوامع، مفهوم عدالت را در این عرصه تغییر نداد. در این تحول، اصل مسئولیت یک قاعده عدالت به ارمغان آورد که حسب آن، هر کس در هر جایی است که باید باشد. حقوق تنها در جایی مداخله می‌کند که بر اثر تقصیر یا دخالت ناروای شخص ثالث، توازن سابق بر هم خورده باشد. از این‌رو نهایت تلاش مسئولیت مدنی این است که زیان را به‌گونه‌ای تدارک کند که گویی رخ نداده است. در واقع مسئولیت مدنی وضعیت سابق یا حال زیان‌دیده را تصحیح نمی‌کند، بلکه آن را دوباره (همانند گذشته) برقرار می‌سازد و زیان ناشی از تقصیر یا خسارت ناروای منتسب به غیر را جبران و تدارک می‌نماید (Ewald, 1996: 37). در این زمینه تدوین‌کنندگان قانون مدنی فرانسه نیز با تمهید فرمولی جهان‌شمول، باور داشتند که این اصل برای تمام جوامع، معتبر و پاسخگوی مطالبه مستمر عدالت است (Viney, 2007: n° 14).

۲.۱. عدالت توزیعی

تدارک زیان، در عرصه مسئولیت مدنی و عدالت معاوضی محصور باقی نمی‌ماند و تقسیم اموال، امکانات و همچنین هزینه ناکامی‌ها یا خسارات می‌تواند حسب همبستگی اجتماعی محقق شود. در این صورت، توزیع از مسیر جبران خسارتی است که قوای عمومی آن را تمهید می‌بیند^۱ و عدالت توزیعی، بدون توجه و ارجاع به نظم پیشین، نظم جدیدی برقرار می‌کند (Sériaux, 2017: 1866).

با گذر از مسئولیت‌های شخصی و عینی، فلسفه حقوق از طریق جبران‌های خودکار یا با تمهید نظام جبران مستقل از مسئولیت در برخی خسارات، عدالت توزیعی را جایگزین عدالت معاوضی کرده است. در این اندیشه به‌جای اینکه جبران پیامد مسئولیت باشد، مسئولیت ناشی از ضرورت جبران خسارت است. این مسئولیت به مفهوم اصل کلی الزام جبران خسارت به‌دلیل «انتساب فعل زیانبار» نیست، بلکه به معنای شناسایی حق بر جبران برای زیان‌دیده است. به تعبیر دقیق‌تر، به‌رغم نبود مسئولیت مدنی یا جمع نشدن ارکان آن، حق بر تدارک زیان وجود دارد (Lambert-faivre, 1987: 9).

۱. «... [گاه] زیان، غیرقابل انتساب به فعل دولت است اما عدالت توزیعی و توجه به رفاه شهروندان و سرشکن کردن برخی از زیان‌ها سبب جبران زیان وارده از سوی دولت می‌گردد مانند جبران خسارت ناشی از وقوع زلزله یا خشکسالی ...» (دادنامه صادره از شعبه دهم دیوان عدالت اداری که به موجب دادنامه شماره 9509970955700060 مورخ 1395/1/16 شعبه هفتم تجدیدنظر تأیید شده است. ر.ک: <https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/29844>)

گستره‌ای که عدالت توزیعی طی زمان به تسخیر درآورده است وسیع‌تر از عدالت معاوضی است. بسیاری از نهادها یا ابزارهای توزیعی که با سودای رقابت با نهادهای معاوضی مانند مسئولیت مدنی ایجاد شده بود، آن را پشت سر گذاشته‌اند. از سوی دیگر، امروزه مفهوم غرامت چنان با کارکرد نفقه و تأمین معیشت آمیخته شده که افزون بر مسئولیت مدنی، دستگاه‌های خارج از آن (مثل تأمین اجتماعی) را با بحران‌های مالی مواجه ساخته است. بلندپروازی «دولت رفاه» سبب شد که نهادهای مجری این سیاست، علاوه بر تلاش در پوشش خطرهای کلاسیک (که به نوبه خود تغییر ماهیت داده‌اند)، تمایل به پوشش خطرهای جدید هم داشته باشند (Ewald, 1999: 11-16). علاوه بر این، شناسایی «حق بر امنیت»^۱ با جبران ناامنی‌های اجتماعی ملازمه دارد و به تدارک خسارات ناشی از قوه قاهره یا زیان‌های ناشی از عوامل ناشناخته و معسر می‌انجامد.^۲ در این تحول، «تضمین» جایگزین «مسئولیت» شده و استثنائاً جبران خسارات خاصی که مسئولیت مدنی در تدارک آنها ناکام است، امکان‌پذیر می‌شود (Malaure, 2020: n° 14). شناسایی حق بر جبران بدون نیاز به جست‌وجوی عامل زیان یا حتی در نبود آن در خصوص خسارات ناشی از آلودگی متعاقب انتقال خون آلوده، فجایع تکنولوژیک، جنگ‌ها، فجایع محیط زیستی و ... شاهدهی بر التزام دولت و قوای عمومی در تدارک خسارت در پرتو اندیشه عدالت توزیعی است.

چنانکه گفته شد برخلاف معاوضات که مبتنی بر برابری و پایاپای بودن رابطه دو طرف است، تحقق عدالت توزیعی منافاتی با تبعیض میان اعضای جامعه هدف ندارد. عدالت توزیعی در جبران خسارت نیز این نابرابری را در دستور کار دارد. در واقع در خارج از منطق مرسوم مسئولیت مدنی، پرداخت یکسان به همه کسانی که در پی حادثه‌ای دچار زیان شده‌اند، محملی ندارد و عدالت توزیعی با این تدبیر می‌کوشد با توزیع بار جبران خسارت در جامعه، تعادل را برقرار و اندیشه جبران را جانشین مسئولیت کند.

1. Droit à la sécurité

۲. مواردی مانند جبران خسارت قربانیان حوادث حمل‌ونقل (موضوع قانون ۵ ژوئیه ۱۹۸۵ فرانسه موسوم به «Loi Badinter» و «قانون بیمه اجباری خسارات واردشده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه» مصوب ۱۳۹۵) جبران خسارت قربانیان تروریسم (قانون ۹ سپتامبر ۱۹۸۶ فرانسه)، جبران خسارت بازداشت‌شدگان بی‌گناه (ماده ۲۵۵ «قانون آیین دادرسی کیفری» مصوب ۱۳۹۲)، جبران خسارات حوادث طبیعی («قانون تأسیس صندوق بیمه همگانی حوادث طبیعی» مصوب ۱۳۹۹).

۲. ادعای تحقق عدالت توزیعی در مسئولیت مدنی

متعاقب برخی تحولات و تغییر نگرش اجتماعی، امروزه این باور بیش از پیش تقویت شده است که حتی اگر نتوان مسئولیت مدنی را از منطق عدالت معاوضی تهی کرد، به طور متقابل نمی توان آن را از تأثیر اندیشه عدالت توزیعی نیز برکنار داشت (Loth, 2015: 798). در خصوص رابطه عدالت توزیعی و معاوضی، ر.ک: بادی، (۱۳۸۴: ۱۳۷). مع هذا مفهوم و چگونگی دخالت عدالت معاوضی در مسئولیت مدنی، در نزد طرفداران این مدعا متشکست است. در واقع پس از ظهور این اندیشه در حقوق آمریکا، پذیرش تأثیر عدالت توزیعی در حقوق مسئولیت مدنی در کشورهای دیگر نیز رواج یافته است و نویسندگان برداشت های متفاوتی از این امر داشته اند. با توجه به تنوع تلقی در این خصوص، منظور داعیه داران این تأثیر را می توان از حیث اثر در شیوه های گروهی جبران خسارت، برآورد میزان غرامت و سرانجام در ارتباط با نقش عدالت توزیعی در مبانی مسئولیت مدنی تفکیک و بررسی کرد.

۲.۱. شیوه های جمعی جبران خسارت به مثابه ابزار تحقق عدالت توزیعی

شاید بتوان گفت قابل خدشه ترین برداشت، نظری است که از قضا شایع ترین باور به شمار می رود و به فرو کاستن مفهوم عدالت توزیعی به نظام های جمعی جبران منجر می شود. از این منظر جملگی شیوه های جمعی یکسان انگاشته می شوند (رحیمی و طرف، ۱۳۹۷: ۷۵). در این زمینه برخی نویسندگان، با تقلیل مفهوم جبران جمعی، از نمونه های ابتدایی و کهن که از طریق همبستگی های نخستین محقق می شد (مانند عاقله) (بادی، ۱۳۸۴: ۱۴۷) تا مواردی مانند بیمه یا صندوق های جبران خسارت را ابزار تحقق عدالت توزیعی در مسئولیت مدنی می انگارند.^۱ برخی اندیشمندان در برداشتی مبنایی تر، اصولاً بیمه و منطق بیمه ای را در همه انواع آن یکسان تلقی کرده و عمل بیمه ها را به ابزار تحقق عدالت توزیعی تشبیه می کنند (Ewald, 1990: 21). از این نظر، هر کس در حد توان خود در این عرصه مشارکت می کند و حق بیمه خود را می پردازد. همگان در کنار همدیگر قرار دارند و مشارکت و تلاشی متقابل برای جبران خسارت ملاحظه می شود. اما به نظر می رسد پذیرش عدالت توزیعی به عنوان مبنای هر نظام بیمه ای، ادعایی مقرون به صحت نیست، زیرا صرف نظر از بیمه های اجتماعی که اصولاً نگرش مادی و منطقی سودجویی در آنها راه ندارد و مبنای جبران توسط آنها، خارج از منطق مسئولیت

۱. هرچند اشکال قدیمی احسان، مساعدت و همبستگی نیز تقسیم خطرها را انجام می دادند، اما نهادهای مدرن، این تقسیم را حسب یک قاعده حقوقی و قاعده عدالت محقق می کنند (Ewald, 1990: 10). از این رو صرف سرشکن کردن خسارت بین افرادی که در ایراد ضرر هیچ گونه سببیتی نداشته اند (مولودی، ۱۳۹۷: ۲۳۱)، به معنای تحقق عدالت توزیعی نیست.

مدنی و مبتنی بر همبستگی ملی یا اجتماعی است؛^۱ اساساً بیمه، پدیده‌ای اقتصادی و انتفاعی است و بنیاد آن بر معاوضه و به تعبیر عرفی بر «بده، بستان» قرار دارد. حق بیمه‌ای که بر عهده بیمه‌گذار است با قوانین آماری، محاسبات دقیق و با تأمین سود بیمه‌گر، عوض پوشش خطر و تعهد جبران خسارت محتمل است.^۲ در واقع، بیمه مسئولیت چیزی جز جبران آسیب زیان‌دیده به هزینه عامل خسارت نیست (Margeat, 1992: 38). بیمه‌گر در اینجا با توسل به علم آمار و احتمال، تناوب رخداد و هزینه خطر را محاسبه می‌کند تا خطر بیمه‌شده از صدفه متمایز شود (Millet, op.cit: n° 379).

باید افزود که صرف تقسیم هزینه خطر را بین اعضای گروه و جبران جمعی، عدالت توزیعی را جایگزین عدالت معاوضی نمی‌کند،^۳ زیرا علاوه بر اینکه خطر در مفهوم جدید خود، پدیده‌ای جمعی است (Ewald, 1990: 8)، اساساً بیمه و تکنیک‌های بیمه‌ای نیز جمعی‌اند. به تعبیر دیگر برای اینکه خطر را قابل محاسبه باشد، هنر بیمه این است که هر کس را جزئی از یک کل می‌سازد و در نتیجه تعلق به گروه حادثه‌دیده است که هیچ‌کس نمی‌تواند به دستاویز اینکه حادثه گریبان او را نگرفته، خود را متمایز کند و از جبران عواقب آن بگریزد. به‌طور متقابل بیمه‌گر برای اینکه حق بیمه، قابل تقویم باشد ریسک را به‌عنوان پدیده‌ای جمعی تحلیل کرده و عوض پوشش خطر را حسب این گستره تعیین می‌کند. در این شیوه جمعی، هرچند بیمه‌گر صرفاً یک واسطه بین بیمه‌گذاران و زیان‌دیده است، اما به‌طور متقابل از منظر فردی، ارتباط بیمه‌گر و بیمه‌گذار، رابطه‌ای تعهدی و مبتنی بر تدبیر معاوضی^۴ و منطق بازار^۵ است. از این‌رو اگرچه این قرارداد، احتمالی و پرداخت بیمه‌گر مشروط است، اما بیمه‌گذار در برابر تأدیة حق بیمه، پوشش خطر را و

۱. بیمه به‌عنوان مهم‌ترین نهاد جبران جمعی خسارات، با ایجاد گروه، هزینه جبران را بر تعداد زیادی از بیمه‌گذاران تقسیم می‌کند، اما برای اینکه از قمار و سوداگری متمایز شود باید رابطه‌ای متقابل (Mutualité) بین بیمه‌گر و بیمه‌گذاران ایجاد کند که متفاوت از بر عهده گرفتن ایزوله یک خطر در رابطه بیمه‌گر با بیمه‌گذار است (Millet, op.cit: n° 368 et 378).

۲. بنابراین اگرچه قانونگذار در قانون بیمه (مصوب ۱۳۱۶) تصریحی به حق حبس بیمه‌گر و تعلیق قرارداد در صورت عدم تأدیة حق بیمه ندارد، امکان این امر به اقتضای معاوضی بودن رابطه طرفین قابل استنباط است. همچنان که ضمانت اجرای بر هم خوردن تعادل معهود در مواد متعدد این قانون نیز پیش‌بینی شده است (مواد ۱۱ تا ۱۶).

۳. صرف‌نظر از اینکه خطر، موضوع مشترک کمک‌های اجتماعی، صندوق‌های جبران خسارت، بیمه‌های اجتماعی و انتفاعی است، از نظر تاریخی نیز بیمه‌های اجتماعی از بیمه‌های خصوصی منفک و ایجاد شده‌اند (Ewald, 2001: 390). از این‌رو اصولاً تکنیک بیمه و تقسیم خسارات، عامل افتراق این نهادها نیست، بلکه بیشتر قاعده تقسیم هزینه‌هاست که این دو را متمایز می‌کند (Millet, 2001: n° 369 et 179).

4. Rationalité commutative

5. Rationalité marchande

تضمین جبران (در صورت وقوع حادثه) را به دست می‌آورد. بنابراین پوشش خطرهای بیمه‌های انتفاعی، ناشی از اجرای ایده همبستگی نخواهد بود^۱ (Millet, op.cit: n° 401 et 402). با ملاحظه این حقیقت باید پذیرفت که این شیوه جبران خسارت، بیشتر به عدالت معاوضی نزدیک است تا توزیعی. همچنین بیمه یا سایر شیوه‌های گروهی، منطق جبران خسارت را تغییر نمی‌دهد و به دیگر سخن، هرچند تضمین غرامت جمعی است، اما باز هم مسئولیت فردی و عدالت، معاوضی باقی می‌ماند.^۲ از نظر بیمه‌گذار نیز رابطه متقابل با گروه صرفاً وسیله‌ای برای کاستن از بار غرامت خواهد بود که در عین حال رفتاری فردی، ناشی از سود شخصی و مبتنی بر فلسفه لیبرال و نظم خودمحور است. بیمه‌گذار امنیت را در قبال پرداخت حق بیمه می‌خرد و مبنای جبران، رابطه قراردادی و حسب توافق طرفین است. به همین دلیل، اجتماع بیمه‌گران، دایره‌ای بسته است که شخص بیمه‌نشده، بیرون از چتر حمایتی آن باقی خواهد ماند (Millet, op.cit: n° 403-405).

از سوی دیگر، علت نابرابری موجود در جبران خسارت بیمه‌گذار یا عدم تناسب میان حق بیمه پرداختی و غرامت زیان‌دیده نیز معاوضی و قراردادی است، زیرا تناسب حق بیمه و غرامت در کل سنجیده می‌شود و خوش‌اقبال زیان‌دیده‌ای که مدت کوتاهی حق بیمه را پرداخته است، ولی غرامتی هنگفت دریافت می‌کند با تعادل آماری و از طریق بیمه‌گذارانی که سایه حادثه را نیز بر سر خویش مشاهده نکرده‌اند، جبران می‌شود. همچنین اینکه در صورت وقوع زیان مشابه، بیمه‌گر به بیمه‌گذاران متعدد، غرامت‌های متفاوت تأدیه می‌کند را نمی‌توان دلیل تحقق عدالت توزیعی شمرد. تبعیض در پرداخت‌های بیمه، ریشه خود را در معاوضه و قراردادی می‌یابد که هر بیمه‌گذار با گزینش نمونه مطلوب و حق بیمه مقدور، برگزیده است.

۱. تحلیل حاضر، عموماً منصرف از بیمه‌های اجباری (مانند بیمه‌های اجباری در خصوص حوادث نقلیه) است، زیرا در این موارد دولت با مداخله خود، چارچوب فعالیت‌های بیمه‌گران را تعیین می‌کند تا نوعی همبستگی را محقق سازد (Responsabilité et socialisation des risques, 2005: 241-243). برای ملاحظه تحلیل متفاوتی که تأکید دارد به واسطه تکنیک بیمه و از گذر نهادهای مختلف آن، افراد عملاً همبسته شده‌اند ر.ک: (Ewald, 1986: 390 et s.).

2. «Responsabilité individuelle, garanties collectives», accidents corporels réduire les risques et réparer sans faute, FNEP: 1994, PUF.

به تعبیر یکی از نویسندگان «بیمه که اساساً به عنوان پارازیت مسئولیت مدنی توسعه یافته بود، لازمه لاینفک و سپس شرط مسئولیت شد» (Ewald, 2001: 19).

۲.۲. تحقق عدالت توزیعی از طریق تعدیل میزان غرامت

اقتضای عدالت معاوضی، برابری جبران خسارت با زیان است. از این رو این شبهه مطرح می‌شود که آیا تعدیل غرامت می‌تواند مؤید جایگاه و تأثیر عدالت توزیعی در مسئولیت مدنی باشد؟ (ر.ک: بادینی، ۱۳۸۴: ۵۲۴ به بعد).

مسئله از این لحاظ قابل بررسی است که در برخی کشورها^۱، دادرس با لحاظ انصاف و نظر به وضعیت طرفین حادثه، توانایی تعدیل غرامت را دارد. به طور متقابل در کشورهایی که «اصل جبران کامل زیان» ضابطه ارزیابی خسارت باشد نیز این تعدیل به صورت دیگری متصور است. در واقع هرچند حسب «اصل جبران کامل» ارزیابی زیان، نوعی است و دادرس نباید توجهی به وضعیت طرفین و اوضاع و احوال حدوث خسارت داشته باشد^۲، اما نمی‌توان انکار کرد که محاکم همیشه به این نتیجه ملتزم نیستند و با تأثیر از عوامل مختلف، حدت این اصل را تعدیل می‌کنند. متأثر از احساسات انسانی، قضات همواره این نگرانی را دارند که جبرانی سنگین بر بدهکاران پریشان حال تحمیل نشود و از این رو در صورتی که بدهکار از رفاه کمی برخوردار باشد از غرامت می‌کاهند یا دست کم به مدیون، مهلت طولانی اعطا می‌کنند. برای مصون ماندن از نقض رأی توسط مراجع عالی نیز کافی است دادرس به انگیزه خود در رأی تصریح نکند (Lapoyade- 234 n°). از سوی دیگر هنگامی که مدیون توانگر باشد، محاکم این دغدغه را ندارند و گاه میزان غرامت را با عنایت به مبلغی که از سوی بیمه‌گر پرداخت می‌شود، تعیین می‌کنند (Derida, 1972, n° 20). همچنین محاکم اغلب به نفعی که از فعالیت زیانبار عاید طرفین می‌شود، توجه می‌کنند. بر این مبنا اگر طلبکار جبران، از نفس حادثه زیانبار، سودی به دست آورده باشد (حتی اگر این نفع، موجبی برای اقامه دعوی دارا شدن بلاجهت نباشد)، رویه قضایی فرانسه گرایش به کاستن غرامت دارد (Derida, op.cit: n° 21). به طور متقابل در صورتی که از زیان رسانیدن به غیر، نفعی عاید عامل زیان شود، دادگاه اغلب غرامت سنگینی بر عهده وی می‌نهد. در برخی کشورها نیز قانون یا محاکم میزان خسارت را با توجه به مجانی یا معوض بودن تعهدات طرفین، تعیین می‌کنند. افزون بر این، تأثیر برخی شرایط جسمانی یا سن زیان دیده بر غرامت قابل انکار نیست. برای مثال زیان ناشی از زشت شدن چهره برای یک کودک، گران تر از آسیب مشابه بر مردی سالخورده است (Le Tourneau, 2002: n° 2542).

۱. ر.ک: بند ۲ مواد ۳۹ و ۴۲، بند ۱ ماده ۴۳، همچنین مواد ۴۴، ۴۷ و ۴۹ قانون تعهدات سوییس و نیز مواد ۴ و ۷ قانون مسئولیت مدنی ایران.

۲. اصولاً وضعیت مدیون، توان مالی طلبکار، منابع مالی یا احوال خانوادگی و شخصی او، هیچ نقشی در ارزیابی زیان ندارد و برخورد با مسئول حادثه کاملاً مجرد و انتزاعی است (Le Torneau, 2002: n° 2522).

سخن اینجاست که آیا امکان تعدیل غرامت در نظام‌های مبتنی بر «جبران منصفانه» و همچنین توجه به شرایط وقوع حادثه، وضعیت زیان‌دیده یا عامل خسارت در نظام‌های مبتنی بر «اصل جبران کامل» را می‌توان نشانه تأثیر عدالت توزیعی در مسئولیت مدنی تلقی کرد؟ پاسخ بی‌گمان منفی است. صرف‌نظر از اینکه پذیرش انصاف به معنای تحقق عدالت توزیعی نیست، به‌طور معمول نویسندگان کشورهای که در آنها دادگاه مجوز قانونی ارزیابی منصفانه را دارد نیز ادعای تحقق یا تأثیر عدالت توزیعی در مسئولیت مدنی را ندارند. در واقع در عموم این موارد، مسئولیت مدنی از گردونهٔ معاوضی خارج نشده و صرفاً به قاضی اختیاری داده شده است که لزوماً اعمال نمی‌شود.^۱ علاوه بر این، تعدیل محکوم‌به (به هر دستاویز پنهان یا آشکار) ملازمه‌ای با عدالت توزیعی ندارد، زیرا کامل نبودن جبران به معنای توزیع عدالت نیست تا تعدیل غرامت به این مفهوم باشد و در سطور آتی نیز اشارت خواهد شد که حتی در نظام‌های جبران خسارت مستقل از مسئولیت مدنی هم (که به مبتنی بر عدالت توزیعی‌اند) هدف مطلوب سیستم، تدارک کامل زیان‌هاست.

از سوی دیگر در نظام‌های جبران منصفانه، در واقع دادگاه نمی‌خواهد هزینه را بین طرفین دعوا توزیع کند، بلکه به‌طور معمول درصدد است زیان‌دیدهٔ مقصر را معاقب کند (بند ۳ مادهٔ ۴ قانون م.م)، یا پیامدهای خطای معفو عامل خسارت را نادیده بینگارد یا به احسان بعدی او ترتیب اثر دهد (بند ۱ و ۲ مادهٔ ۴ قانون م.م). سرانجام به هنگامی که حادثهٔ زیانبار مستقیماً به مسئول غرامت منتسب نیست یا خسارت منتسب به مجبور باشد، دادگاه در تعیین غرامت به فقدان عنصر روانی یا مباشرت خواندگان توجه دارد.

ملاحظات قضات در تعدیل غرامت نیز به‌مثابهٔ عدول از عدالت معاوضی نخواهد بود. انعطاف‌های عملی در این خصوص، نتیجهٔ گرایش‌های انسانی دادرس است نه تغییر اندیشهٔ عدالت. کما اینکه قاضی در صورت تعدد عوامل حادثه و تقسیم مسئولیت نیز به این ملاحظات توجه دارد و همان‌طور که اشاره شد در صورت تصریح به این انگیزه‌ها، رأی در مراجع بالاتر نقض خواهد شد.

۱. برای مثال مادهٔ ۴ قانون مسئولیت مدنی، عبارت «دادگاه می‌تواند ...» را به‌کار برده است. این تخییر در مواد از قانون تعهدات سوییس (که در سطور فوق اشاره شد) نیز رعایت شده، هرچند مادهٔ ۷ قانون م.م، تعبیری تکلیفی را استعمال کرده است.

۳.۲. تأثیر عدالت توزیعی در مبانی مسئولیت مدنی^۱

مبانی مسئولیت مدنی از پایان قرن نوزدهم متحول شده‌اند، اما آیا این تحول، متأثر از نفوذ عدالت توزیعی و تغییر درجه نگرش به جبران ضرر ناروای ناشی از فعل غیر است؟ به تعبیر دیگر آیا مبانی مسئولیت مدنی می‌تواند متکفل تحقق عدالت توزیعی در جبران خسارت باشد؟

باید اذعان کرد اندیشه‌ای که رد پای عدالت توزیعی را در تحول مبانی مسئولیت مدنی جست‌وجو می‌کند بیشتر از سایر توجیهات ابرازشده، شایان توجه است. آنچه به این تردید بیشتر دامن می‌زند نظریه‌های جدید مبتنی بر تحلیل‌های اقتصادی و به‌ویژه تئوری «مسئولیت محض» بر تارک این اندیشه‌هاست. در این اندیشه‌ها توانایی جبران خسارت، ملاک مهمی در مسئولیت است تا در رابطه زیانبار، پیامدهای اقتصادی بر طرف توانگر تحمیل شود. از این‌رو در این باور، مسئولیت به دنبال جبران خسارت با ضابطه کارایی اقتصادی است و برخلاف تحلیل‌های سنتی که به عدالت توزیعی، التفاتی ندارند، «در تحلیل اقتصادی، به اثر قواعد مسئولیت مدنی و نتیجه اعمال آن بر رفاه اجتماعی و کارآمدی توجه ویژه می‌شود» (صفایی و رحیمی، ۱۴۰۱: ۷۰).

آیا این تحلیل و تحمیل بار جبران، برداشت متفاوتی از عدالت است و مستلزم عبور از معاوضه به توزیع خواهد بود؟ به نظر می‌رسد که پذیرش این پندار با مفهوم و ارکان مسئولیت مدنی همخوانی ندارد. در واقع توجه به کارایی اقتصادی، اندیشه سببیت یا ضرورت انتساب را نفی نمی‌کند و همان‌طور که گفته شده، در این تحلیل «از همان دو نظریه اصلی سنتی، یعنی تقصیر و خطر برای تحمیل مسئولیت استفاده می‌شود» (صفایی و رحیمی، ۱۴۰۱: ۷۰). به دیگر سخن، تحلیل اقتصادی بیشتر ناظر بر مدیریت در موضوع جبران خسارت است تا خرق اندیشه تدارک زیان.

مسئولیت مدنی کلاسیک به دنبال این است که یک سوژه حقوقی، چرا و چگونه باید ملزم به جبران خسارت وارد بر دیگری باشد. در این زمینه، سبب تعهد با توجه به تحلیل رفتار تقصیرآمیز یا خطر ایجادشده، تعیین می‌شود (Lambert-faivre, 1987: 1). به‌واقع در همه مبانی ابرازشده و

۱. برخی نویسندگان، مبانی مسئولیت مدنی را عرصه عمل عدالت توزیعی تصویر می‌کنند و بر این باورند اینکه شخصی باید خسارت را جبران کند و همچنین اینکه تعرض به چه حقی ضمان‌آور است، موضوع انحصاری عدالت توزیعی است. متعاقباً و در مرحله بعد، جبران خسارت عرصه عدالت اصلاحی (معاوضی) است که عدالت توزیعی نیز به‌عنوان مکمل آن، وارد عمل می‌شود. در این برداشت، عدالت توزیعی از یک سو انواع، استاندارد و کاربرد مسئولیت را تعیین می‌کند و از این‌رو معیار رفتارها و مسئولیت، ناشی از قضاوتی ارزشی بوده و از چارچوب عدالت اصلاحی خارج است (بدیهی است که اگر قانون، هر یک از استانداردهای ذهنی یا عینی را بپذیرد، عدالت اصلاحی در این چارچوب عمل می‌کند). از سوی دیگر، بررسی اینکه آیا حقی که نقض شده، مورد حمایت قانونی بوده نیز به حوزه عدالت توزیعی مربوط است (Yoshihisa, 2022: 235-256). با توجه به مطالب پیش‌گفته، به نظر می‌رسد که این تحلیل با مفهوم تاریخی عدالت معاوضی و تطبیق آن با مبانی مسئولیت (به‌ویژه مسئولیت فردی) همخوانی ندارد.

اندیشه‌های مختلف، ایده مسئولیت مدنی ناشی از سببیت (اعم از مادی، اخلاقی، فرض سببیت و حتی انتساب) است. به بیان دیگر، سببیت به عنوان حلقه وصل همه مبانی مسئولیت مدنی، مبتنی بر عدالت معاوضی است.^۱ وقتی ما در اندیشه سببیت محصور شدیم نمی‌توانیم دم از توزیع بزنیم،^۲ ولو خسارت در بین گروهی (مانند بیمه‌گران یا تولیدکنندگان) تقسیم شود.

گاه در توجیه این نظریه گفته می‌شود که «جبران خسارت به مثابه مالی مشترک است که باید بین قربانیان و بر اساس میزان مشارکت آنها در ایجاد خطر و آسیب خاصی توزیع شود» (sériaux, 2017: 1860). اما حتی در این صورت و هنگامی که بار نهایی جبران به گروه بیمه‌گذاران یا مصرف‌کنندگان منتقل می‌شود باز هم در این تقسیم، اندیشه معاوضه نهفته است. در واقع برخلاف آنچه بیان شده، به نظر می‌رسد انتقال بار نهایی جبران به زیان‌دیدگان (برای مثال مصرف‌کنندگان) و تقسیم خسارت نیز مؤید عدالت توزیعی نیست^۳ (کاتوزیان، ۱۳۸۱: ۴۳). نظر به مطالبی که در مورد بیمه اشاره شد، مواردی مانند منبع مشارکت گروهی، رابطه خصوصی و اختیاری، تناسب حق بیمه و جبران و ... بیشتر مؤید کارکرد معاوضی مسئولیت است تا رویکرد توزیعی آن.

باید توجه داشت که معاوضه در بیمه بین پوشش خطر و جبران است و به تبع شامل جبران خسارت احتمالی نیز می‌شود. به تعبیر فنی، کار بیمه‌گر پوشش خطرهایست و از این منظر حسب هر خطر محتمل، حق بیمه را تعیین می‌کند.^۴ از این رو پوشش بیمه‌ای در این موارد (مثل بیمه زیان‌دیدگان احتمالی) نیز متفاوت از بیمه‌های مبتنی بر همبستگی است، زیرا در بیمه‌های

۱. هرچند مسئولیت از منظر فلسفی، مبین اصول انتساب زیان به عامل خسارت، ثالث یا تحمیل آن به زیان‌دیده است (Ewald, 1992: 9)، اما مسئولیت مدنی از نگاه حقوقی، ناظر بر الزام جبران زیان ناروای وارد به دیگری، توسط سبب خسارت است.

۲. در واقع نظریه مسئولیت محض نیز شهرتند حصار سببیت است، زیرا متعهد، مسئول فرض می‌شود مگر آنکه ثابت کند رابطه علیت بین فعل او و زیان قطع شده یا منتسب به عامل خارجی است.

۳. توجه بیشتر به اهداف پیشگیرانه در تحلیل اقتصادی مسئولیت مدنی، مؤید این رابطه معاوضی است، زیرا عامل احتمالی حادثه نیز با آگاهی از تکلیف جبران خسارت، ضمن اجتناب از بروز رخدادهای ناگوار، بار غرامت را به عنوان هزینه نهایی به مصرف‌کنندگان منتقل می‌کند.

۴. شایان اشاره است که به رغم ظاهر برخی مواد قانون بیمه مصوب ۱۳۱۶ (مثل مواد ۴ و ۱۸) که موضوع بیمه را بیشتر، معطوف به مال یا حادثه زیانبار کرده است، موضوع اصلی بیمه، خسارت نیست، بلکه پوشش خطر محتمل است. همچنین در این برداشت، خطر معادل یا مساوی زیان انگاشته نمی‌شود. در واقع عوضین در این عقد، حق بیمه و پوشش خطر محتمل در موضوع خاص است خواه حادثه و زیانی رخ دهد یا خسارتی به بار نیاید. از این رو برخلاف برداشت معمول (کاتوزیان، ۱۳۷۶: ۲۱۱)، در بیمه تسامح راه ندارد و حق بیمه و غرامت بیمه‌گر به مثابه عوضین اصلی تلقی نمی‌شوند.

اجتماعی، منطق همبستگی جایگزین ایده سببیت می‌شود و به‌رغم حفظ تکنیک بیمه‌ای، ایده معاوضه حق بیمه در قبال پوشش خطر وجود ندارد.^۱

به‌نظر می‌رسد که تحلیل اقتصادی نیز از منظر بیمه و همچنین از لحاظ توزیع خسارت بین زیان‌دیدگان احتمالی، دستاورد جدیدی ندارد، زیرا اغلب در مبانی سنتی مسئولیت نیز عامل بالقوه زیان (اگر حرفه‌ای باشد)، هزینه جبران را به جامعه مخاطب (مانند مصرف‌کنندگان) منتقل می‌کند و این امر در رابطه طرفین، مفهوم سببیت و معاوضه را تغییر نمی‌دهد. در واقع، تحمیل هزینه جبران به زیان‌دیدگان احتمالی، اثر مسئولیت یا ثمره عدالت توزیعی نیست و نتیجه عاقبت‌اندیشی عامل زیان بالقوه است که در نظریه خطر نیز امکان‌پذیر بود. به بیان دیگر در نظریه خطر نیز مسئول احتمالی جبران خسارت، درصدد اتخاذ تدابیری برای بازیافت هزینه‌ها یا حق بیمه‌ای است که به آن ملزم خواهد شد و مطمئن‌ترین شیوه این است که تولیدکننده با افزایش بهای کالاها و خدمات، بار جبران را به مصرف‌کننده منتقل کند (Viney, 2007: n° 38). از این‌رو، تحلیل اقتصادی تحولی در عدالت و توزیع خسارات ایجاد نکرده است. علاوه بر این تحمیل بار جبران به مصرف‌کنندگان که نه‌تنها عامل زیان نبوده‌اند، بلکه به‌طور معمول ضعیف‌ترین طبقه در چرخه تولید هستند با ادعای کارایی اقتصادی در تضاد است.

۳. امتناع عدالت توزیعی در مسئولیت مدنی

موضوع مسئولیت مدنی، خسارت است، اما غایت مطلوب آن، جبران همه زیان‌ها نیست. بدیهی است در یک نظام حقوقی، جبران صرفاً از مسیر مسئولیت مدنی محقق نمی‌شود. در واقع همان‌گونه که در جای خود، تحقیق و اثبات شده است ظهور اصطلاح و مفهوم «مسئولیت مدنی» به‌عنوان مبنای جامع برای جبران خسارت، عمر چندانی ندارد (Henriot, 1977 : 59-62). در سده اخیر، تحت تأثیر عوامل مختلف، برداشت از عدالت دگرگون شده و اندیشه عدالت توزیعی، توسعه یافته است. توسعه عدالت توزیعی نیز به نوبه خود، افزایش نظام‌های حمایتی و قوانین خاص جبران خسارات توسط دولت و قوای عمومی یا صندوق‌های جبران خسارت را به‌همراه داشته است، اما این نظام‌ها به‌عنوان حقوق جبران خسارت الزاماً (و به‌طور مستقیم) به مسئولیت مدنی وابسته نیستند.

باید توجه داشت که این تحول و تغییر نگرش به معنای تغییر هدف یا سلب اختیار مسئولیت مدنی نیست. در واقع هیچ‌گاه نظام‌های حقوقی کهن (با تعریف اسباب ضمان) و حقوق مدرن (با

۱. به همین دلیل، زیان‌دهی بیمه‌های اجتماعی، منافی استمرار فعالیت آنها نیست و قوای عمومی (با توسل به همبستگی و از محل ثروت مشترک) ملزم به حفظ و تضمین تعهدات آنها هستند.

تمهید مسئولیت مدنی)، ادعای پاسخ کامل به نیاز امنیت و پوشش همه خسارات را نداشته‌اند. تأمل در این تاریخچه نشان می‌دهد که در گذشته، همبستگی‌های خانوادگی^۱، حرفه‌ای^۲ یا قراردادی^۳ نهادهای مکمل شبه‌حقوقی بوده‌اند^۴ که سعی در پاسخ (ولو ناکافی) به نیاز امنیت داشتند. همچنین هرچند در پی پذیرش و توسعه مسئولیت مدنی نیز این کارکرد نهادهای تکمیلی، در قالب سیاست اختیاری «امداد خصوصی یا مساعدت‌های دولتی» تداوم یافت، اما منطق حقوقی جبران خسارت را تغییر نداد. متعاقباً با گسسته شدن پیوندهای خانوادگی و اجتماعی سنتی، حقوق معاصر سعی در تکمیل نظام مسئولیت مدنی با توسل به همبستگی ملی یا اجتماعی و از مسیر ساختارهای جدید دارد. از این‌رو تفکیک مسئولیت مدنی و حقوق جبران با توجه به تفاوت خاستگاه عدالت در آنها و آثار مبنای مختار (از منظر عدالت معاوضی و توزیعی) در این خصوص قابل تأمل است.

۱.۳. تفاوت خاستگاه عدالت با تفکیک مسئولیت مدنی و حقوق جبران

هنگامی که خسارتی ایجاد شود، نحوه جبران این زیان بستگی به عدالت حاکم بر نظام حقوقی بستگی دارد. در معاوضات، غرامت تنها خساراتی را که قابل انتساب به عامل زیان هستند، جبران می‌کند^۵ و در رابطه زیان‌دیده با عامل خسارت، منحصرأ به زیان توجه می‌شود. اما در عدالت توزیعی، بحث بر سر توزیع ثروتی است که در راه هدفی مشترک پدید آمده است. از این‌رو از این منظر، ارزیابی و تدارک زیان، به‌منظور توزیع هزینه جبران ضرر بین اعضای گروه است. این گروه می‌تواند اشکال متنوعی داشته باشد و گستردگی آن نیز حسب شمار اعضا، گاه به بزرگی یک ملت و گاه محدود به تعدادی اندک و در حد افراد خانواده، شرکت، کارخانه و طرفین قراردادهایی است که نفع مشترکی را دنبال می‌کنند.

۱. مانند التزام عاقله به پرداخت دیه.

۲. برای مثال در صندوق همیاری حرفه‌ای میان سنگتراشان مصری که با هدف کمک در صورت حادثه (حدود ۱۴۰۰ سال ق.م) ایجاد شده بود، این تعاون وجود داشت. همچنین در یونان قدیم نمونه‌هایی از پیوندهای تنگاتنگ میان اعضای گروه‌های خانوادگی و مذهبی در جبران خسارت مشاهده می‌شود. در قرون وسطی نیز تحت عوامل مختلف از جمله تأثیر کلیسا، صندوق‌هایی صنفی میان صنعت‌گران یا تاجر پدید آمد که کمک‌هایی را در بلایای شدید مانند آتش‌سوزی، دزدی، سیل، مرگ و دیه، جنگ و ... به مصیبت‌دیدگان اعطا می‌کرد (Peyrelavade, 1996: 226).

۳. مانند ضمان جزیره در التزام به پرداخت دیه.

۴. شاید مناسب باشد از این موارد ابتدایی که گروه، بار زیان‌ها را بر عهده می‌گرفت به‌عنوان «همیاری» یاد کرد تا از همبستگی مدرن متمایز باشند (Responsabilité et socialisation des risques, 2005: 207).

۵. هرچند یکی از نتایج توسعه حقوق جبران در خارج از مسئولیت مدنی، تمایز دقیق‌تر بین مفهوم «Dommage» با «Préjudice» و «Indemnisation» با «Réparation» بود (Sousse, 1994: 1 et s.)، اما در این وجیزه، با توجه به تسامح معمول در زبان حقوقی فارسی واژگان «غرامت»، «جبران» و «تدارک» مترادف انگاشته شده است.

در گروه گسترده اجتماعی، اعضا به واسطه تعلق به جمع از حقوقی برخوردارند و این حقوق، حسب نقش و جایگاهی است که در گروه دارند. این جایگاه، عامل مساعدت اجتماعی به نام همبستگی به شهروندان جامعه است. از این رو میزان و حتی نفس این جبران خسارت یا امدادرسانی گروهی یا استحقاق بر ثروت جمعی با توجه به جایگاه اشخاص، متغیر است. حقوق اعضای این گروه، متأثر از رابطه عضو با داخل این مجموعه و مشارکتش در جمع است. از این رو عضو گروه اجتماعی در رابطه متقابلش با اعضا، به مثابه طلبکار گروه و شایسته حمایت اوست. این حمایت، در جبران خسارت با تأمین مالی بار جبران از اموال گروه صورت می‌گیرد و برخلاف منطق عدالت معاوضی، در این خصوص تنها معیار زیان به کار نمی‌آید، بلکه تدارک خسارت مبتنی بر خصوصیات و نیاز افراد، روابط آنها در گروه و حقوق ایشان بر مجموعه اموال مشترک است (Le Gallou, 2007: n° 422 et s.).

از سوی دیگر، گستردگی عرصه عمل، انعطاف‌پذیری و قابلیت انطباق عدالت توزیعی در مواردی که زیان فعلی وجود ندارد و خسارت ناظر بر آینده است، شایان توجه است. نظر به این امر و با توجه به اینکه در عدالت توزیعی، در کنار لزوم احراز زیان و گستره خسارت، به جایگاه و ویژگی طرفین نیز توجه می‌شود، می‌توان عدم تعادلی را که در پی واقعه‌ای حقوقی رخ می‌دهد از دو منظر درونی و بیرونی بررسی کرد:

- همانند معاوضات، در صورتی که زیان، تعادل درونی را بر هم بزند، تدارک خسارت تنها معطوف به گذشته می‌شود؛ یعنی جبران ناظر بر خساراتی است که در گذشته محقق شده یا در اثر فعل زیانبار، رخدادش در آتیه قطعی است. غرامت، در اینجا تنها وابسته به تعادل ازهم‌گسیخته‌ای است که در دارایی طلبکار ایجاد شده و برآورد آن، هیچ ارتباطی با افزایش دارایی احتمالی یا کاهش ثروت ناشی از حادثه ندارد (مانند خسارتی که عامل زیان، معسر یا ناشناخته و طرح دعوا علیه او بی‌ثمر باشد یا وقتی که زیان ناشی از قوه قاهره است). بی‌تردید در این موارد، زیان دیده نمی‌تواند حسب منطق معاوضی، غرامتی دریافت دارد، اما توجه به وضع قربانی حادثه زیانبار و خطر استثنایی، توجیهی برای جبران خسارت اوست. اینجاست که با مداخله قوای عمومی، مسئول پرداخت غرامت (که می‌تواند دولت یا شخص حقوقی دیگری باشد) تعیین می‌شود. از این رو این غرامت، الزام عامل حادثه (اعم از مسئول واقعی یا فرضی) نیست، بلکه جبران گروهی خسارت با توجه به معیارها و مقررات قراردادی، قوانین تضمین اجتماعی و همبستگی است که گروه حسب آنها، بخشی از دارایی مشترک را به نفع زیان‌دیدگان تقسیم می‌کند (Le Gallou, op.cit: n° 425-427).

- اما در صورتی که تعادل ازهم‌گسیخته معطوف به آینده شود و زیان ناروا به مفهوم مرسوم آن (که موجب مسئولیت مدنی و غرامت است) وجود نداشته باشد باز هم عدالت توزیعی، نقش

مهمی در برقراری تعادل از هم گسیخته دارد (عدم تعادل بیرونی). عدم تعادل بیرونی یا عدم تعادل در خارج از دارایی زیان دیده، بدین معناست که دارا شدن یک طرف، سبب تضعیف یا وابستگی طرف دیگر شده است. از این رو مراد از اینکه عدالت توزیعی به آینده نظر دارد نه تحقق خسارت در آتیه، بلکه حفظ تعادل طرفین رابطه‌ای حقوقی در امتداد زمان است. مصادیق این عدم تعادل را می‌توان در روابط شرکای مال مشاع، وراثت، زوجین، کارگر و کارفرما و ...، ملاحظه کرد (Le Gallou, op.cit: n° 446 et 447). برای مثال در برخی قراردادهای یک طرف در وضعیت وابستگی اقتصادی به طرف دیگر است (همانند وابستگی مزدبگیر به کارفرما یا زوجه به زوج)؛ در این موارد بدون اینکه الزاماً هیچ گونه مسئولیتی محقق شود، حمایت اقتصادی از طرف ضعیف‌تر، مستلزم ایجاد تعادلی است که با اخراج کارگر یا طلاق زوجه از هم گسسته شده است. اینجا حسب منطق معاوضه، هیچ دینی وجود ندارد و گسستن یا عدم تمدید قرارداد می‌تواند کاملاً مشروع باشد، اما به رغم زوال رابطه حقوقی، وابستگی اقتصادی طرف ضعیف همچنان پابرجاست و در آتیه نیز استمرار دارد. در مواجهه با این عدم تعادل آتی و به منظور حمایت از طرف ضعیف، قانونگذار پرداخت مبلغی را پیش‌بینی می‌کند، زیرا عدالت توزیعی در اینجا اقتضا می‌کند که طرفی که از لحاظ اقتصادی به دیگری وابسته بوده است به ناگاه خود را در مواجهه با موج حوادث و عاری از حمایت احساس نکند. جبران در اینجا ناظر بر آینده است تا شخصی را برای دوره‌ای محدود، تحت حمایت قرار دهد و به این طلبکار، اجازه انطباق تدریجی با اوضاع جدید را بدهد. هرچند حق جبران در این موارد، شرایط گذشته و حتی اوضاع و احوال جدید را از بین نمی‌برد. این نقش عدالت توزیعی، از مسئولیت مدنی فاصله می‌گیرد و آن را به کمک هزینه معاش، نفقه و دیگر عناوین حقوقی مشابه نزدیک می‌کند.

با تحقق عدالت توزیعی در مواجهه با هرگونه عدم تعادل درونی یا بیرونی، گستره حقوق جبران خسارت، مستقل و (با مسامحه) گسترده‌تر از حقوق مسئولیت مدنی است. از این رو در این نظام جبران خسارت، رابطه امنیت با مسئولیت معکوس می‌شود و برخلاف گذشته که امنیت ثمره مسئولیت بود، امروزه مسئولیت وابسته به نهادهای تأمین ایمنی در جامعه شده است (Ewald, 1986: 528).

با تقاضای گسترده ایمنی از سوی جامعه، قاعده عدالت، بازتعریف شد و روابط اجتماعی از زاویه تقسیم امتیازات و هزینه‌ها نگریسته شد. این بلندپروازی علاوه بر گذر از اندیشه مساعدت فردی، گروهی یا دولتی، حقوق جبران خسارت را در ورای مسئولیت مدنی شکل داد (کاظمی، ۱۴۰۴ق: ۳۳۴). در این زمینه، مفهوم «خطر» از اقتضائات عدالت معاوضی و تناسب حق بیمه با ریسک‌ها شد و نوعی ایده همبستگی شکل گرفت. از این منظر در صورتی که تعادل درونی بر هم بریزد، دولت متکفل تقسیم امتیازها و هزینه‌های اجتماعی می‌شود و تکلیف حفظ امنیت اعضا

به گروه تحمیل می‌شود (Millet, 2001: n° 412-427). با این تکلیف برخلاف بیمه و منطق معاوضی، نهادهای جبران خسارت نمی‌توانند خطرها را گزینش و تعرفه‌بندی کنند یا از پوشش برخی ریسک‌ها امتناع ورزند.

این تفکیک، تفاوت نظام‌های سنتی جبران (که بیشتر حسب عدالت معاوضی به برابری اشیا و عوضین نظر دارند)^۱ و نظام‌های جبران خارج از مسئولیت مدنی (که به عدالت میان اشخاص در توزیع اموال عمومی حسب ویژگی‌ها و جایگاه آنها نظر دارند را نشان می‌دهد (Le Gallou, 2006: 26) و بر استقلال هر یک تأکید می‌کند.

۲.۳. آثار تفکیک عدالت معاوضی و توزیعی در جبران خسارات

جبران خسارت که در گذشته در انحصار مسئولیت مدنی بود، امروزه از آن فراتر می‌رود.^۲ متعاقباً معیار ارزیابی خسارت، کیفیت، میزان، تضمین و گستره غرامت، حسب اندیشه عدالت معاوضی یا توزیعی تفاوت‌هایی دارند. از سوی دیگر نیز قواعد تقسیم‌داری مشترک، حق اعضای گروه بر آن و در نتیجه منطق و ماهیت جبران در عدالت توزیعی (در مقایسه با عدالت معاوضی) پیامدهای مهمی را به دنبال دارد:

- با مفهوم همبستگی مدرن و عدالت توزیعی از مسئولیت مدنی خارج می‌شویم. همان‌طور که مذکور افتاد برخلاف مسئولیت مدنی، نظام‌های مبتنی بر عدالت توزیعی الزاماً در پی انتساب حادثه زیان‌بار، کشف سببیت و عامل زیان نیستند. از این‌رو با نفی سببیت و گذر از انتساب خسارت، حق جبران در خصوص قوه قاهره و خساراتی که عامل انسانی ندارند یا مسبب آن ناشناخته است، امکان‌پذیر می‌شود. حسب این مشخصه، حقوق جبران خسارت فراتر از ضمان قهری و مسئولیت مدنی، شکل گرفته و پیوسته نیز توسعه یافته است.
- عدالت توزیعی نمی‌تواند در خود نهاد مسئولیت مدنی، بدیل عدالت معاوضی شود و ناچار است نهادی را جایگزین آن کند که به‌طور معمول مبتنی بر همبستگی اجتماعی است. باید توجه

۱. اشارت شد که شاید با توجه به تقسیم خطر میان بدهکاران محتمل و انتقال بار مسئولیت از یک نفر به گروه، شائبه نوعی عدالت توزیعی پدید آید. به همین دلیل است که برخی مبدعان «نظریه خطر» مانند ژوسران تصریح کرده‌اند که نفس مسئولیت غیرتقصیری مبتنی بر عدالت توزیعی است. در این تعبیر، مسئولیت مدنی به مثابه تقسیم خطرهاست و بیمه به عنوان اصل عدالت و پارادایم نظم جدید اجتماعی، جانشین مسئولیت می‌شود (Ewald, 1986: 373). البته هرچند نمی‌توان انکار کرد که نظریه خطر از حدت مسئولیت مبتنی بر تقصیر کاست و به قول برخی (Lambert-faivre, 1987: 1) سوژه مسئولیت در برابر موضوع آن (جبران خسارت) محو شد، اما مسئولیت مدنی به حاشیه نرفت و حذف نشد. از این‌رو به‌رغم تعدیل مفهوم سببیت و تقریب برداشت از عدالت و انصاف، باز هم توزیع جای معاوضه را نگرفت.

۲. نظر به اینکه موضوع مسئولیت مدنی تدارک زیان نارواست در تحقیق حاضر، از پرداختن به مواردی که در قالب کمک‌هزینه‌های گوناگون و با ماهیت نفقه‌ای انجام می‌گیرد، اجتناب می‌شود.

داشت که اصل در تدارک خسارات، تحمیل بار جبران بر عامل زیان است و در صورت امکان جانشینی و دعوای باز یافت غرامت، مسئولیت مدنی و عدالت معاوضی، نقش مکمل عدالت توزیعی را ایفا می‌کنند. در واقع همبستگی اجتماعی بر اساس عدالت توزیعی، ناظر بر تدارک خسارت است و به دنبال مسئول جبران زیان نیست. به طور متقابل دعوای جانشینی با حفظ عدالت معاوضی و استقلال مسئولیت مدنی، معنا و ملازمه دارد. اگر مبنای همبستگی جای مسئولیت مدنی را می‌گرفت، رجوع به عامل زیان بی‌فایده بود. درحالی‌که به طور معمول نظام‌های جبران خسارتی که به عدالت توزیعی نظر دارند، مسئولیت مدنی را در مراجعه به مسبب حادثه، محو نمی‌کنند (برای مثال مواد ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۲۲ قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه).

- توسعه حقوق جبران خسارت در خارج از مسئولیت مدنی، امری استثنایی و در پاسخ به وضعیت‌های خاص^۱ (شمار زیاد زیان دیدگان، حجم بالای آسیب و ...) یا در صورتی است که عامل خسارت ناشناخته یا معسر است و پوشش بیمه اختیاری هم ندارد (Responsabilité et socialisation des risques, 2005: 321). با عنایت به مطالبات اجتماعی از یک طرف و نظر به محدودیت‌های نظام مسئولیت مدنی (مبتنی بر تقصیر یا بدون تقصیر) از طرف دیگر، قربانیانی که سابقاً فراموش‌شدگان حوادث زیانبار خاص بودند در قانون توجه قرار گرفتند (Caballero, 1981: n° 277).

- متکفل جبران‌های غرامتی در نظام‌های مبتنی بر عدالت توزیعی، دولت یا نهادهای عمومی مانند تأمین اجتماعی و صندوق‌های جبران خسارت^۲، بیمه‌های اجتماعی و ... هستند نه اشخاص خصوصی. نقش دولت و نهادهای عمومی در اینجا نه از باب تقسیم صدقه و امداد رسان، بلکه در مقام ایجاد یک حق بر جبران و به عنوان بدهکار در برابر زیان دیده است (Sousse, 1994, 39 et 95). البته به منظور تسهیل و تسریع تدارک زیان، گاه قانونگذار پرداخت غرامت را بر عهده بیمه‌ها و اشخاص خصوصی می‌گذارد و به طور متقابل امکان مراجعه و باز یافت آنچه پرداخته‌اند را از محل دارایی عمومی فراهم می‌آورد (مانند تضمین خسارات خارج از تعهد بیمه‌ها یا ایجاد بیمه

۱. از مصادیق قدیمی‌تر در این خصوص در ایران (که البته در فترت مجلس قانونگذاری ایجاد شد)، می‌توان از «صندوق ملی ترمیم خسارات دوران انقلاب» یاد کرد که در ۱۵ مرداد ۱۳۵۸ به صورت موقت تأسیس شد.

۲. ماهیت دولتی یا عمومی نهاد ذی‌ربط، ارتباطی به شیوه تأمین مالی آن ندارد. برای مثال تأمین مالی می‌تواند مستقیماً از مالیات و بودجه عمومی (مانند قانون ۳۱ دسامبر ۱۹۹۱ فرانسه در خصوص جبران خسارت قربانیان خون آلوده و نیز قانون ۶ ژوئیه ۱۹۹۰ این کشور در خصوص خسارات ناشی از حوادث تروریستی. همچنین در کشورهای آلمان، بلژیک، هلند، سوئد و ... نیز (به‌رغم تفاوت راهکارها) در خصوص حوادث تروریستی، تدابیر مشابهی اتخاذ شده است: V: Reoux, 1993: 75-81). یا از سوی اشخاص ذی‌نفع (قانون ۱۳ ژوئیه ۱۹۸۲ و قانون ۲۵ ژوئن ۱۹۹۰ این کشور در خصوص بلایای کشاورزی) یا با مشارکت کسانی که در ایجاد خطر نقش دارند (صندوق جبران خسارت‌های بدنی در حقوق ایران) و النهایه تلفیقی از همه یا برخی از این روش‌ها باشد.

اتکایی دولتی در خصوص حوادث تروریستی در برخی کشورها و همچنین مواد ۱۲ و ۱۳ قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه).

- تمسک به عدالت توزیعی در تدارک خسارات نیاز به تصریح قانون دارد. از این رو در خصوص خساراتی که منتسب به حاکمیت و قدرت عمومی نیستند، دادگاه نمی تواند بدون مجوز قانونی، دولت را ملزم به پرداخت غرامت کند^۱ (مانند عدم تکلیف بیت المال به پرداخت دیه در مواردی که در قانون مجازات اسلامی تصریح نشده). به طور متقابل تشریفات رسیدگی به تقاضای زیان دیده نیز ویژه و با آیین^۲ و اهداف مشخصی (مانند سرعت و سهولت جبران) خواهد بود (Gout, 2004: n° 10).

- نهادهایی که بر مبنای عدالت توزیعی شکل می گیرند و ساختارهای اداری که متکفل جبران خسارت در این خصوص هستند، صلاحیت مشخص دارند. از این رو ضمن اینکه توجه به حسن عملکرد این نهادها ضروری است، توسعه صلاحیت بدون پشتوانه های لازم یا الزام آنها به جبران خسارات جدید و غیرمرتبط، تبعات نامطلوبی به دنبال خواهد داشت.^۳

- با توجه به ایدئال عدالت توزیعی و تلاش نظام ها و نهادهای مبتنی بر آن در بازتعریف حقوق اشخاص نسبت به امکانات و ثروت مشترک، پرداخت هایی که در این منطق انجام می شود، فراتر از جبران خسارت است. به دیگر سخن، برخلاف عدالت معاوضی که بیشتر به جبران های غرامتی نظر دارد، اهتمام عدالت توزیعی به پرداخت های نفقه ای نیز خواهد بود (قسمتی تبریزی، ۱۳۸۹: ۶۵؛ ۱۳۹۶: ۱۹۹).

- نظام جبران خسارت مستقل از مسئولیت، مسائلی را برمی انگیزد که حسب تفکر حاکم باید به آنها پاسخ داد (Viney, 1999 : 686 et 687). در این میان، توانایی های مالی گروه نقش مهمی در گستره جبران خسارت ایفا می کند. تحت تأثیر این الزامات بودجه ای و نفوذ اندیشه های اجتماعی متفاوت، گروه می تواند نقش غرامتی عدالت توزیعی را محدود به برخی خسارات ناروا کند.

۱. در فرانسه، به رغم اینکه مقدمه قانون اساسی ۲۷ اکتبر ۱۹۴۶ این کشور، بر همبستگی و برابری همه فرانسویان در مواجهه با تبعات فجایع ملی تصریح می کرد، رویه قضایی شورای دولتی تأکید دارد که در فقدان قوانین خاص نمی توان به استناد این تکلیف عام، تعهدی را بر عهده قوای عمومی نهاد (Millet, 2001: n° 457).

۲. برای مثال کمیسیون جبران خسارت استانی و ملی در خصوص جبران خسارت بازداشت شدگان بی گناه (مواد ۲۵۷ و ۲۵۸ قانون آیین دادرسی کیفری) یا صندوق جبران خسارت های بدنی (مواد ۲۱ و بعد قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه).

۳. در این خصوص می توان به ماده ۲۵۵ قانون آیین دادرسی کیفری و رویه صندوق جبران خسارت ناشی از بازداشت، استشهاد کرد که با نقض غرض، گستره حمایت خود را تنها شامل بازداشت شدگان در جریان تحقیقات مقدماتی و دادرسی (نه محکومان بی گناه) نموده است. به طور متقابل باید از تبصره ماده ۵۵۱ قانون مجازات اسلامی یاد کرد که صندوق تأمین خسارت های بدنی را (فراتر از علت وجودی و موضوع خود) ملزم به پرداخت معادل تفاوت دیه زن و مرد می کند.

- در عدالت توزیعی، غرامت می‌تواند سبب اعطای نفع بیشتری به زیان‌دیده شود یا آن‌گونه که در عمل مشاهده می‌شود بخشی از خسارت را بر عهده او باقی بگذارد. این تفاوت و حتی تبعیض در میزان غرامت حتی در مورد خسارات مشابه نیز وجود دارد (Gout, 2004: n° 11). این امر، گاه پیامدهای دیگری (مانند جبران‌های مقطوع و مسقف) را به همراه دارد که اصولاً در مسئولیت مدنی در مواجهه با اصل «جبران کامل زیان» و نادرست انگاشته می‌شود^۱ (Le Gallou, op.cit: n° 753 et s.). البته باید اذعان کرد که نظام‌های جبران، داعیه رقابت با مسئولیت مدنی را دارند و به موازات پوشش خطرهای گوناگون، بیش از پیش به جبران کامل خسارات اهتمام می‌ورزند.

نتیجه

امکانات و هزینه‌ها حسب شایستگی‌هایی که هر جامعه تعریف می‌کند، بین شهروندان توزیع می‌شود. این تقسیم اعم از اینکه صحیح یا ناصواب باشد، ضابطه لازم‌الرعایه‌ای است و در جریان عادی زندگی، بازتعریف جایگاه و امتیازات یا تعدیل محرومیت اشخاص، ارتباطی به مسئولیت مدنی ندارد. بنابراین صرف‌نظر از برخی ابعاد بازدارنده یا پیشگیرانه، اصولاً دخالت مسئولیت مدنی به هنگامی است که حادثه‌ای رخ دهد و تعادل از پیش تعریف‌شده را آشفته کند. پرسش این است که آیا مسئولیت مدنی می‌تواند متکفل تخصیص جدید حقوق شود یا صرفاً امکان تأمین عدالت در برقراری توزیع سابق در خصوص امکانات و فرصت‌های اجتماعی را دارد؟

جبران، تحت هر شکل و خواه بر مبنای معاوضه یا توزیع باشد، ابزاری جهت تحقق عدالت است. به‌رغم توسعه و مبانی مختلفی که در شکل نظریه‌های مختلف جبران عرضه شده، قالب سنتی تدارک خسارت و مسئولیت مدنی کماکان محصور اندیشه معاوضی باقی مانده است. اصولاً مبانی مختلف مسئولیت مدنی، همگی در این قول متفق‌اند که بار زیان را باید به عامل آن برگرداند. این عامل، مسئول فعل زیان‌باری است که منتسب به اوست و تدارک زیان به‌نوعی، عوض سببیت او در تحقق خسارت خواهد بود.

به‌رغم مطالبه روزافزون اجتماع به جبران خسارات، چارچوب بسته عدالت معاوضی ناتوان از تدارک همه پیامدهای ناگوار است. اینجاست که در کنار گسترش مسئولیت مدنی، عدالت توزیعی (با توسل به همبستگی اجتماعی)، ظهیر عدالت معاوضی می‌شود و حتی در بخشی از تکالیف سنتی مسئولیت مدنی، جایگزین آن می‌شود. در واقع اندیشه عدالت توزیعی، مسئولیت مدنی را توسعه نمی‌دهد، بلکه بخشی از تکلیف جبران خسارت را بر عهده می‌گیرد یا به خارج این نهاد

۱. در برخی کشورها (به‌ویژه آمریکا)، گاه عامل زیان به پرداخت غرامت تنبیهی «Dommages-intérêts punitifs» ملزم می‌شود که قطعاً با ذات عدالت معاوضی سازگار نیست.

هدایت می‌کند. افزون بر این، عدالت توزیعی مجال برداشتی را می‌دهد که به دستاویز آن، پوشش خطرهای جدید یا جبران‌هایی که ماهیت غرامتی ندارند، ممکن می‌شود. امروزه حقوق جبران خسارت، مترادف مسئولیت مدنی نیست و از آن فراتر رفته است. هرچند توسعه حقوق جبران خسارت در پرتو اندیشه عدالت توزیعی امری مستحسن است، اما نباید مسیر افراط را طی کرد، زیرا از یک سو مسئولیت مدنی قابل جایگزینی و محو نیست و به‌طور متقابل اندیشه عدالت معاوضی نیز در آن ریشه‌دار است. از سوی دیگر، پذیرش عدالت توزیعی باید با توجه به اقتضائات گوناگون آن انجام گیرد. در این خصوص رعایت امکانات و توانایی مالی نهادهای عمومی ناگزیر است. مضافاً بر این اعمال عدالت توزیعی و جبران در خارج از نظام مسئولیت مرسوم، نباید حس تبعیض را ایجاد کند یا به تفاوت غیرموجه بین زیان‌دیدگان حوادث مشابه منجر شود. توجه به این مسائل و اتخاذ تدابیر و تمهیدات لازم بدین معناست که عدالت توزیعی در حقوق جبران خسارت، نقش فرعی دارد و صرفاً می‌تواند مسئولیت مدنی را تکمیل کند.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره، به‌طور کامل رعایت شده است.

قدردانی

از سردبیر، دبیر اجرایی فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی و داوران محترم بابت سرعت و دقت در ارزیابی و انتشار مقاله حاضر تشکر می‌شود.

منابع

- ارسطو (۱۳۷۸). *اخلاق نیکوماخس*. ترجمه محمدحسن لطفی، تهران: طرح نو.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق). *کتاب المکاسب*. ج ۳، چ اول، قم: تراث الشیخ الأعظم.
- بادینی، حسن (۱۳۸۴). *فلسفه مسئولیت مدنی*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- جوان، موسی (۱۳۲۶). *مبانی حقوق*. ج ۱، تهران: شرکت چاپ رنگین.
- خوانساری، موسی (۱۴۱۸ق). *منیة الطالب فی حاشیة المکاسب (تقریرات ابیات محمدحسین النائینی)*. ج ۱، چ ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی جامعه المدرسین.

رحیمی، حبیب‌اله؛ طرف، فاطمه (۱۳۹۷). بررسی ویژگی‌های عدالت مطلوب در ماده اول قانون مسئولیت مدنی ایران در مقایسه با نظریه عدالت توزیعی جان راولز. *فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی*، (۲۵)، ۵۹-۸۸. Doi: 10.22054/jplr.2018.22442.1577

صفایی، سیدحسین؛ رحیمی، حبیب‌اله (۱۴۰۱). *مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)*. ویرایش ۴، چ هفدهم، تهران: سمت.

قسمتی تبریزی، علی (۱۳۸۹). اجتماعی کردن خطرات. *دوفصلنامه حقوق تطبیقی*، (۲)، ۶۱-۷۸. https://law.mofidu.ac.ir/article_46986.html (۱۴۰۴ دی ۱۳)

قسمتی تبریزی، علی (۱۳۹۶). تعهدات غرامتی و نفقه‌ای در مسئولیت مدنی. *فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، (۱۷)، ۱۸۱-۲۰۸. Doi: 10.22075/feqh.2017.10820.1055

کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۶). *قواعد عمومی قراردادها*. ج ۵، چ دوم، تهران: شرکت سهامی انتشار. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۱). *مسئولیت ناشی از عیب تولید*. چ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران. کاظمی، محمود (۱۴۰۴). تأثیر رشد فناوری بر حقوق مسئولیت مدنی؛ تحول از دین مسئولیت به طلب جبران خسارت. *دوفصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق خصوصی*، (۳)، ۳۱۰-۳۴۳. Doi: 10.22034/jpl.2025.721256

مولودی، محمد؛ حاجی عزیزی، بیژن؛ غلامی، نگین (۱۳۹۷). مبانی اقتصادی توزیع خسارت در مسئولیت مدنی. *مطالعات حقوقی*، (۲۹)، ۲۲۷-۲۵۸. Doi: 10.22099/jls.2018.26426.2533

References

- Aristotle (1999). *Nicomachean Ethics*. Translated by Mohammad Hassan Lotfi, Tehran: Tarh-e-No. [In Persian]
- Ansari, M. (1994). *Makasib*. Vol. 3, Qom: Toras-e Sheikh Al-Azam.
- Badini, H. (2005). *Philosophy of Civil Responsibility*. Tehran: Publishing Company. [In Persian]
- Caballero, F. (1981). *Essai sur la notion juridique de la nuisance*. Paris: L.G.D.J.
- Carbonnier, J. (1997). *Droit civil. Introduction*, 25 éd, Paris: PUF.
- Chéndé, F. (2023). *Droit des obligations et des contrats*. 3 éd, Paris: Dalloz.
- Derida, F. (1972). *Dommages-intérêts*. Répertoire civil Dalloz, T 3.
- Despotopoulos, C. (1968). La notion de synallagma chez Aristote, *Archives de philosophie du droit*. T 13, Sirey, 115-127.
- Ewald, F. (1999). Entretien, *Revue Risques*, (40), 11-16.
- Ewald, F. (1986). *L'Etat providence*. Paris: Bernard Grasset.
- Ewald, F. (1996). *Histoire de l'Etat providence*, Paris: LGF.
- Ewald, F. (1992). Responsabilité, Solidarité, Sécurité. *Revue Risques*, (10), 9-24.
- Ghesmati Tabrizi, A. (2010). Socialization of Risks. *Journal of Comparative Law*, (2), 61-78. https://law.mofidu.ac.ir/article_46986.html?lang=en (Accessed:2 January 2026) [In Persian]

- Ghesmati Tabrizi, A. (2017). Compensatory and Alimentary Obligations in Civil Responsibility. *Journal of Studies in Islamic Law & Jurisprudence*, (17), 181-208. Doi: 10.22075/feqh.2017.10820.1055 [In Persian]
- Gout, O. (2004). La diversité des systèmes d'indemnisation, *Revue Droit Civil*, (10).
- Henriot, J. (1977). Note sur la date et le sens de l'apparition du mot responsabilité. *Archives de philosophie du droit*, T 22, Sirey, 59-63.
- Javan, M. (1947). *Fundamentals of Law*. Vol. 1, Tehran: Rangin Printing Company. [In Persian]
- Katouzian, N. (1997). *General Prrinciples of Contracts*. Vol. 5, Tehran: Enteshar Company. [In Persian]
- Katouzian, N. (2002). *Liability arising from production defects*. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Khansari, M. (1997). *Maniya al-Talib fi Hashiyyah al-Makasab (research reports of Mohammad Hossein al-Naini)*. Vol. 1, Qom: Moaseseh neshar eslami jameeh modresin.
- Kazemi, M. (2025). The impact of technological growth on civil liability (Tort Law) (Transformation from the debt of responsibility to the demand for compensation). *Journal of Research and Developpment in private Law*, (3), 310-343. Doi: 10.22034/jpl.2025.721256 [In Persian]
- Lamber-Faivre, Y. (1987). L'évolution de la responsabilité civile d'une dette de responsabilité à une créance d'indemnisation. *RTD civil*, 1-19.
- Lapoyade-Deschamps, C. (1997). *Domages- intérêts*. Répertoire Dalloz.
- Le Gallou, C. (2007). *La notion d'indemnité en droit privé*. Paris: L.G.D.J.
- Le Tourneau, Ph. (1998). *Des métamorphoses contemporaine et subreptice de la faute subjective*. sixième journée René Savatier: Les métamorphoses de la responsabilité, Paris: PUF.
- Le Tourneau, Ph. Cadiet, L. (2002). *Droit de la responsabilité civile et des contrats*. Paris: Dalloz.
- Loth, M. (2015). Corrective and distributive justice in tort law. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 22(6), 788-811. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1023263X1502200602> (Accessed:2 January 2026)
- Malaurie, Ph. Aynès, L. (2020). *Introduction au droit*. 8 éd, Paris: L.G.D.J.
- Malaurie, Ph. Aynès, L. Stoffel-Munck, Ph. (2020). *Droit des obligations*. 11 éd, Paris: L.G.D.J.
- Margeat, H. (1992). Déclin, rémanence ou renaissance de la responsabilité civile. *Revue Risques*, (10), 25-40.
- Millet, F. (2001). *La notion de risque et ses fonctions en droit privé*. Clermont-Ferrand: Presses Universitaires de Clermont-Ferrand.
- Peyrelavade, J. (1996). Assurance. *Encyclopédie universalis France*, (3).

- Molodi, M., Haji Azizi, B., & Gholami, N. (2018). Economic Basis of Loss Distribution in Tort Law. *Journal of Legal Studies*, (29), 227-258. Doi: 10.22099/jls.2018.26426.2533 [In Persian]
- Rahimi, H., & Torof, F. (2019). Features of Justice in the First Article of the Iranian Civil Liability Act in Comparison with of John Rawls's Distributive Justice Theory. *Private Law Research*, (25), 59-88. Doi: 10.22054/jplr.2018.22442.1577. [In Persian]
- Renoux, Th., & Roux, A. (1993). *Responsabilité de l'Etat et droit des victimes d'actes de terrorisme*, AJDA, 75-81.
- Responsabilité et socialisation des risques*, (2005). Rapport du conseil d'Etat français.
- Safai, S.H., & Rahimi, H. (2022). *Civil Liability (Extra-contractual Obligations)*. 4 Ed, Tehran: Samt.
- Sériaux, A. (1997). *Le droit, une introduction*. Ellipses.
- Sériaux, A. (2017). *Théorie de la justice et droit de la responsabilité civile*, *Cahiers de méthodologie juridique*, 1857-1867. <https://cmj.univ-amu.fr/theorie-de-la-justice-et-droit-de-la-responsabilite-civile/> (Accessed:2 January 2026)
- Sousse, M. (1994). *La notion de réparation de dommages en droit administratif français*. Paris: L.G.D.J.
- Villey, M. (2001). *Philosophie de droit*. Paris: Dalloz.
- Viney, G. (2007). *Introduction à la responsabilité*. Traité de droit civil, sous la direction de J. Ghestin, Paris, 3 éd, Paris: L.G.D.J.
- Viney, G. (1999). *L'avenir des régimes d'indemnisation indépendants de la responsabilité civile*. in *Le juge entre deux millénaires: mélanges offerts à Pierre Drat*, Paris: Dalloz.
- Viney, G. (1965). *Le déclin de la responsabilité individuelle*, Paris: L.G.D.J.
- Yoshihisa, N. (2022). *Structuring of Tort Liability from Corrective and Distributive Justice*, *Archives de philosophie du droit*, T 63, Sirey, 235-256. <https://droit.cairn.info/revue-archives-de-philosophie-du-droit-2021-1-page-235?lang=en#s1n3> .(Accessed:2 January 2026)